सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा

माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा

<u>आदेश</u>

०७१-WO-०३७१

विषयः परमादेश समेत ।

स्याङ्जा जिल्ला, पुतलीबजार नगरपालिका वडा नं। १२ स्थायी घर भई हाल ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं।१ कुपण्डोल बस्ने अधिवक्ता अर्जुनकुमार अर्याल ।।।।।।।।।।१

मोरङ जिल्ला विराटनगर उपमहानगरपालिका वडा नं। ४ स्थायी घर भई हाल काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं म।न।पा।वडा नं। ९ बस्ने सरोजकुमार न्यौपाने ।।।।।।।।।।१

<u>विरुद्ध</u>

नेपाल सरकार,प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार, काठमाडौं १

विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं १

गढीमाई मेला आयोजक समिति वरियारपुर गा.वि.स. बारा, गढीमाई १

गढीमाई मन्दिर व्यवस्थापन समिति, गढीमाई बारा..१

०७१-WO-0 ३७२

मुद्दाः <u>उत्प्रेषण, परमादेश, प्रतिशेध समेत</u> ।

मोरङ जिल्ला विराटनगर उप।म।न।पा।वडा नं। ३ बस्ने राज्यलक्ष्मी गोल्छा ।।।।।।।।।।।१

दाङ जिल्ला त्रिभुवननगर नगरपालिका वडा नं। ६ घर भै हाल काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं। ९ बस्ने मनोज गौतम ।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।।१

काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.९ बस्ने निरज गौतम................१

<u>विरुद्ध</u>

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार १

नेपाल सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय,काठमाडौं १

नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं १

जिल्ला प्रशासन कार्यालय बारा, कलैया १
जिल्ला प्रहरी कार्यालय बारा, कलैया १
गाउँ विकास समितिको कार्यालय वरियारपूर, बारा १

०७१-WO-0 ३७३

मुद्दाः परमादेश।

काभ्रेपलान्चोक जिल्ला, बनेपा नापावडा नं ११ बस्ने गिताप्रसाद दाहाल ||||||||||||१
जिल्ला काभ्रेपलान्चोक,पनौती नापावडा नं८ बस्ने अधिवक्ता रामकृष्ण बन्जारा ||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||||१

विरुद्ध

नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सिंहदरबार १
स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय रामशाहपथ, काठमाडौं १
विज्ञान प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं १
कृषि विकास मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं १
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं १
केन्द्रीय पशु क्वारेन्टाइन कार्यालय बुढानिलकण्ठ, काठमाडौं १
जिल्ला प्रशासन कार्यालय बारा, कलैया १
गढीमाई मन्दिर सन्चालन तथा विकास समिति १

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालतको अधिकारक्षेत्रको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत निवेदनहरुको संक्षिप्त तथ्य र ठहर आदेश यसप्रकार छः

रिट निवेदन नं. ०७१-wo-०३७१ का निवेदक अधिवक्ता अर्जुनकुमार अर्याल र सरोज न्यौपानेको निवेदन व्यहोराः

1. हरेक ५ वर्षमा मनाइने गढीमाई मेला यहि मंसीर ११ गतेबाट सुरु हुने बताइएको छ । गढीमाई मेलाको परम्परा झण्डै २, ३ सय बर्षमात्र पुरानो छ। एकजना स्थानीय भूमिपतिलाई तत्कालिन मकवानपुरका राजाले बन्धक बनाएको र सोही समयमा उक्त भूमिपतिले सपनामा गढीमाई मन्दिरमा गएर रगत चढाए सबै कुरा पुरा हुने भन्ने सपनादेखि बन्धक मुक्त भई गढीमाई मन्दिरमा गई आफ्नो जीउको पाँच ठाउँमा खोपेर

रगत चढाएको र सोही समयदेखि हरेक पाँच वर्षमा गढीमाई मेला गरिदै आएको जनविश्वास छ । समयक्रमसँगै उक्त प्रचलनलाई विकृत गरी आफ्नो रगत चढाउनु पर्नेमा सो नगरी निर्दोष हजारौ पशु पंक्षीको बली दिई सो क्षेत्र वरपर वातावरण प्रदुषित गरी अनेक रोग फैलाउने गम्भीर आशंका श्रृजना गरिदिएको छ । यो प्रचलन परम्पराको विकृत रुप हो । आम मानिसहरुको अन्धविश्वासका कारण परम्परालाई विकृत बनाई लाखौ पशुहरुको बली दिने प्रचलनको कारणले वातावरण संरक्षणमा समेत गम्भीर अवरोध श्रृजना गर्ने भएकोले पशु बलीको विकल्पको रुपमा अन्य फुलप्रसाद चढाउने अथवा अन्य आवश्यक व्यवस्था गरी पशुपंक्षीको बली नचढाउनु भनी उल्लेखित विपक्षीहरुको नाममा उपर्युक्त आदेश जारी गरिपाऊँ । सनातन हिन्दु वैदिक दर्शनको दृष्टिमा समेत बलीदिनुलाई महापाप मानिन्छ । यो अन्धविश्वासका कारण संसारमै सबैभन्दा ठूलो पशु बली दिने स्थान नेपालको गढीमाई चिनिन्छ । यसले विश्वव्यापी रुपमै नकारात्मक सन्देश दिएको छ । नेपाल भारत तथा अन्य देशका पशु अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत विज्ञहरुले यी निर्दोष जीवहरुको हत्या सम्बन्धमा विरोध जनाउदै आएका छन् । यसले सनातन हिन्दु वैदिक दर्शनको मर्ममा प्रहार गरी हिन्दूधर्म समेतलाई विकृत बनाउने आशंका समेत श्रृजना गरिदिएको छ । भारतको सर्वोच्च अदालतले समेत पशु अधिकार वादीहरुको रिट माथि सुनुवाई गर्दै गढीमाई मेलामा बलीदिन भारतबाट कुनै पनि पशु नेपाल भित्रिन नदिनु भनी अन्तरिम आदेश जारी गरेको छ । गर्भवती, रोगी पशुहरुको कुनै परीक्षण नगरी, पशुहरुलाई पानी दाना समेत खान नदिई राखिएका पशुहरुको अत्यन्तै बर्वरतापुर्वक ढंगले पशुहरुलाई बली दिइन्छ । जसका कारण वातावरण प्रदुषण समेत हुन जान्छ । आईमाई केटाकेटी युवाहरु लगायत आम मानिसहरु प्रति आपराधिक चिन्तन चरित्र विकसित भई समाजमा नकारात्मक प्रभाव समेत पर्ने भएकोले हजारौ लाखौ पशुहरुको बली नगर्न नगराउनु भनी विपक्षीहरुको नाममा परमादेशको आदेश जारी गर्रिर पाऊँ भन्ने निवेदन व्यहोरा ।

रिट निवेदन नं. ०७१-wo-०३७२ का निवेदक राज्यलक्ष्मी गोल्छा, मनोज गौतम र निरज गौतमको निवेदन व्यहोराः

2. प्रत्येक पाँच वर्षको मंसिरमा बारा जिल्लाको वरियारपुरमा लाग्ने गढीमाईको मेलामा हजारौ राँगा लगायत अन्य पशुको बली दिइने चलन विगत २६० वर्ष देखि चल्दै आएको छ । गढीमाई मन्दिरमा नेपालबाट मात्र नभै छिमेकी राष्

3. ट्र भारतबाट पनि धेरै पशुहरु ल्याई निर्ममतापूर्वक बली दिइने चलन रहि आएको छ । यस मेलामा पशुबली दिनका लागि राज्यका निकायहरु समेतले श्रोत र साधन उपलब्ध गराउँदै आएको छ । स्थानीय प्रशासनको सहयोगमा मेला संचालन भै सुरक्षा समेतको प्रवन्ध गरी दिने चलन रहेको छ। यस वर्ष पनि आयोजकले लाखौ पशुलाई बली दिने योजना बनाइएका छन् र सोही योजना बमोजिम स्थानीय प्रशासनको समन्वयमा तिब्र रुपमा आवश्यक तयारी भैरहेको छ ।

विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ संस्था तथा व्यक्तिहरुले समेत पशुबली विरुद्ध आवाज उठाई रहनु भएको छ । यस प्रथाले नागरिकको स्वच्छ वातावरणमा स्वस्थ्य जीवन बाँच्न पाउने हक कुण्ठित गरेकोले उक्त हकको संरक्षण र प्रचलन गरी पाउने वैकल्पिक कानूनी उपचारको मार्ग नरहेको हुदा संविधानको धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम सम्मानित अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी प्रस्तुत सार्वजनिक सरोकारको विवाद लिई सम्मानित अदालत समक्ष उपस्थित भएका छौ । गढीमाई जस्तो पवित्र धार्मिक शक्ति पिठमा मंसिर महिनामा हुन गैरहेको पशुबली हुन दिइनु हुदैन ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १६(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुने छ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा २(क) ले वातावरण भन्नाले प्राकृतिक, साँस्कृतिक र सामाजिक प्रणालीहरु आर्थिक तथा मानवीय क्रियाकलापहरु र यिनका अवयवहरु तथा ती अवयवहरुको बीचको अन्तरक्रिया तथा अन्तर सम्बन्ध सम्झनु पर्छ भनी परिभाषित गरेको छ । दफा २(ख) ले प्रदुषण भन्नाले वातावरणमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपले परिवर्तन गरी वातावरणमा उल्लेखनीय ह्रास ल्याउने, क्षति पुर्

याउने वा वातावरणको लाभदायी वा उपयोगी प्रयोजनमा हानि नोक्सानी पुर्

याउने क्रियाकलाप सम्झनु पर्छ भनी परिभाषा गरेको छ । बली दिएका पशुको सिनोले गढीमाई क्षेत्र निकै दुर्गन्धित हुने र त्यसले मन्दिर र आसपासको क्षेत्रको धार्मिक, सामाजिक क्षेत्रमा प्रत्यक्ष असर पुर्

याउदछ । गढीमाई परिसरमा बली दिएका कुखुरा, परेवा, बोका तत्काल लैजाने भएपनि यी मरेका पंक्षीहरुबाट वातावरणलाई प्रतिकूल असर पर्दछ । तर राँगाको मासु भने चौवीस घण्टा पछि मात्र दलित जातिले लैजाने परम्परा विद्यमान रहि आएको छ । हजारौ मात्रामा बली दिएका पशुबाट धेरै रगत र अन्य फोहोर पदार्थ निष्काशन हुने र चौबिस घण्टासम्म एकै ठाउँमा राख्दा त्यसले फोहोरको रुप ग्रहण गर्नुका साथै मृत्युवरण गरेका पशुको शरिरबाट संक्रमणको सम्भावना पनि रहेको छ । यसरी गढीमाई क्षेत्रलाई पशुबली मुक्त क्षेत्र नबनाएको खण्डमा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १६(१) व्दारा प्रदत्त अधिकारमा प्रतिकूल असर पर्ने भएकोले त्यस प्रकारका क्रियाकलाप रोकिनु पर्दछ ।

पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ ले क्वारेन्टाइन परीक्षणको व्यवस्था गरेको छ। तर गढीमाई मेलाका सन्दर्भमा उक्त कानून बमोजिमको परीक्षण हुने गरेको पाइदैन ।

गढीमाईमा हुने पशुबलीको कारणवाट बालबालिकाको मनोविज्ञानमा नकारात्मक असर पर्ने अवस्था छ । Convention on the Rights of child, 1989 को धारा १७ ले बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यमा प्रतिकूल कुनैपनि क्रियाकलापहरु गर्नु हुँदैन भन्

ने व्यवस्था गरेको छ । सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९ बमोजिम महासन्धीमा रहेको व्यवस्थाको नेपालले पालना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

वातावरण संरक्षण ऐन २०५३, संक्रामक रोग ऐन २०२०, पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५, सन्धि ऐन,२०४७, पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५ समेतका कानूनमा रहेका प्रावधानहरुका दृष्टिले पनि पशु वली दिई प्रदुषण फैलाउने र जनस्वास्थ्यमा असर पार्ने कार्य हुन हुदैन । वली दिने कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १६(१), २३(१)(२), २९(२) समेतद्वारा प्रदत्त संवैधानिक हक विपरीत रहेकोले अन्य प्रभावकारी वैकल्पिक कानूनी उपचारको मार्ग नरहेकोले ऐ संविधानको धारा ३२ र १०७(२) अन्तर्गत यो सार्वजनिक सरोकारको विवाद लिई सम्मानित अदालत समक्ष उपस्थित भएका छौ । गढीमाईमा हुन गैरहेको पशुबली जस्तो हिंसात्मक कार्य गर्न

नदिनु नदिलाउनु भन्ने परमादेशको आदेश लगायत अन्य जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा आदेश संविधानको धारा १०७(२) बमोजिम जारी गरिपाऊँ भन्ने निवेदन व्यहोरा ।

रिट निवेदन नं.०७१-wo-०३७३ का निवेदक गीताप्रसाद दाहाल र अधिवक्ता रामकृष्ण बन्जाराको तर्फबाट पेश भएको निवेदन व्यहोराः

4. निवेदक मध्ये म गिताप्रसाद दाहाल एक नेपाली नागरिक भै विगत १० वर्ष देखि घरपालुवा पशुपंक्षीको संरक्षण रेखदेख र विकाससंग सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गर्दै आएको छु । निवेदक मध्ये म रामकृष्ण वन्जरा कानूनको विद्यार्थी भै विगत ७ वर्ष देखि अधिवक्ताको रुपमा सेवा गरी आएको छु । नेपालको बारा जिल्लाको वरियारपुर भन्

5. ने गाउँ विकास समिति वडा नं २ स्थित गढीमाई मन्दिरमा प्रत्येक ५।५ वर्षमा ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ । उक्त मेलामा पाँच किसिमका पशुपंक्षीहरु बोका, राँगा, हाँस, कुखुरा र मुसाको बली दिने गरिन्छ । यस बारेमा आजभन्दा ५ वर्ष अगाडि पनि यसैगरी लाखौलाख पशुहरुको बली दिएर उक्त स्थान वरपर सबै ठाउँमा बधित पशु र पशुजन्य पदार्थ (विशेषतः भैसीका पाडा तथा रागाहरु) बाट वातावरण दुषित भै दुर्गन्ध फैलिएको पत्र पत्रिकामा आएको थियो । यही कुरामा विगत देखि नै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा मिडियाहरुले यसलाई समाचारको विषय बनाई गढीमाई मन्दिरको यो मेलालाई लिएर नेपाललाई संसारको सबैभन्दा बढी पशुबली दिने ठाउँको रुपमा चित्रण गर्ने काम भएको थियो । त्यसैको निरन्तरतामा विगत करिव ६ महिनादेखि यस बारेमा विभिन्न राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय मिडियाहरु, पशु अधिकारकर्मीहरुले आ-आफ्नो सरोकार व्यक्त गर्ने गरेका छन्। यसै क्रममा भारतीय सर्वोच्च अदालतमा Gauri Mallekhi v UOI and Others मुद्दा दायर भै मिति ई.सं. १७/१०/२०१४ मा इजाजत प्राप्त पशु बाहेक अन्य पशुलाई नेपालमा निकासी गर्न नदिनु भन्ने आदेश समेत भै यो विषयलाई भारतीय सर्वोच्च अदालतले समेत आफ्नो न्यायिक सक्रियता, जागरुकता देखाई आएको छ । यसरी पशुबली दिने बारेमा मिडियाहरुमा विचारहरु, समाचारहरु आएका र निवेदकहरुले विभिन्न कार्यक्रम गरी यस बारेमा विपक्षी नेपाल सरकारका तत्-तत् निकायलाई यो पशुबली अर्पण गर्ने पद्दतिमा पुनर्विचार होस् भनी आग्रह गरी आएका थियौ । पशुबली दिइएका पशुजन्य पदार्थहरुको बिक्री गर्नको लागि मिति २०७१।७।१६ मा करिव २ करोड ६७ लाखको टेण्डर

खुलाई विदेश चिनसम्म मासु निर्यातका लागि ठेकेदार तोकी ठेक्का समेत लागि सकेको भनिएबाट उक्त पशुबलीलाई सांकेतिक रुपमा मात्र गर्ने तर्फ विपक्षीले कुनै काम गरेको पाइएन । त्यसैगरी उक्त पशुबलीको लागि गढीमाई मन्दिरको वरपरको जग्गालाई बधशालाको रुपमा छुट्टयाइएको र उक्त क्षेत्र बधभूमिको रुपमा चित्रण गरी पशुबधको संकेत गरी पत्र पत्रिकामा फोटोहरु प्रकाशित हुन थालेका छन् । निवेदकहरुले यो पशुबली दिएका पशुहरुको व्यवस्थापनको लागि टेण्डर गरिएको भए पनि यी बलीका लागि ल्याइएका पशुहरुको स्वास्थ्यको जाँच गर्ने, बधित पशुको मासु जाँच गर्ने बारेमा विपक्षीहरुसँग सम्पर्क गरी जानकारी माग गर्दा मासुको गुणस्तर जाँच गर्ने, स्वास्थ्य जाँच गर्ने संयन्त्र र कार्यक्रम रहेको हालसम्म जानकारी पाउन सकिएको छैन । गढीमाईका लागि अर्पण गरिएका पशुहरु अस्वास्थ्य र संक्रामक रोगमा परेको हुन नहुनेतर्फ क्वारेन्टाइन प्रक्रिया अपनाउने गरेको सार्वजनिक भएको पाइदैन । यस्ता पशुहरु बधित भै सकेपछि ठेक्का मार्फत मासु बिक्री गर्ने भै सो मासु सर्वसाधारणसम्म पुग्नेमा कुनै संक्रमणमा परेको पशुजन्य पदार्थबाट सोझै मानव स्वास्थ्यमा असर पार्ने यी सार्वजनिक सूचना, मासुको ठेक्का लागेको तथ्यबाट स्थापित छ । तर यस्तो मासु स्वस्थ्यकर पनि हुनुपर्ने तर्फ विपक्षीले कुनै चासो नराखेबाट अस्वस्थ्य पशुजन्य पदार्थको पहुँच सर्वसाधारणसम्म पुग्न सक्ने देखिन्छ । जनतामा खाद्य पदार्थ खानयोग्य छ भन्नुपर्ने कानूनी दायित्व खाद्य ऐन, पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐनका व्यवस्था नेपाल सरकारमा रहेको छ । तर विपक्षीहरुबाट यो दायित्व पुरा गरेको अवस्था छैन । तसर्थ, नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम बली दिइने पशुको क्वारेण्टाइन परीक्षण गर्न, पशुबली व्यवस्थित रुपमा दिने व्यवस्था गर्न, पशुहरु उपर निर्दयी व्यवहार हुन नदिन, पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा २७ बमोजिम तत्कालै समिति गठन गर्न, पशुजन्य पदार्थहरुको उचित व्यवस्थापन गर्न, मासुको गुणस्तर तोक्न, पशुबलीलाई सांकेतिक रुपमा मात्र गर्न, तथा पशु बधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०५३ लागु गर्न विपक्षीहरुका नाउमा परमादेश लगायतका आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने निवेदन व्यहोरा ।

कारण देखाउ र अन्तरिम आदेश व्यहोराः

6. यसमा विपक्षीहरुबाट लिखित जवाफ लिई पेश गर्नु । साथै, मानव स्वास्थ्य, मानवको स्वस्थ्य विकास र वातावरण समेतमा गम्भीर नकारात्मक प्रभाव पर्ने गरी पशु वध गर्न नपाइने, पशुहरु प्रति निर्दयी व्यवहार गर्न नपाइने, खान योग्य मासु मात्र उपभोगमा आउनु पर्ने, रोगी पशु पैठारी गर्न नपाइने, पशु तस्करी नहुनु पर्ने जस्ता निवेदकले उठाएका विषयहरुलाई पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५, पशु वधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०५५, संक्रामक रोग ऐन, २०२० र वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ आदिले सम्बोधन गरेको देखिन्छ । यसरी कानूनले नै व्यवस्थित गरेको विषयका सम्बन्धमा यस अदालतले थप आदेश गर्नुभन्दा ती कानून प्रतिकूल कुनै काम नहोस् भन्ने कुरामा स्थानीय निकाय, संघसंस्था र आमजनता सबै र स्वास्थ्य, प्रशासन, प्रहरी सेवाका सबैले तत्परता देखाउनु आवश्यक हुने हुँदा ती ऐन कानूनलाई मध्यनजर राखी गढीमाई मेलाको व्यवस्थापन गर्नका लागि विपक्षीहरुका नाममा ध्यानाकर्षण गराउन अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०७१।८।८ गतेको एकल इजलासको आदेश ।

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयको लिखित जवाफः

7. विपक्षी रिट निवेदकले नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको के कस्तो काम, कारवाही वा निर्णयबाट निवेदकको के कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारको हनन भएको हो ? त्यसको स्पष्ट रुपमा उल्लेखसम्म गर्न सकेको पाइदैन । प्रचलित कानून बमोजिम कार्य गर्ने अख्तियार प्राप्त अन्य निकाय एवं पदाधिकारीबाट भए गरेका काम कारवाही एवं निर्णय उपर समेत यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दायर गर्न मिल्ने पनि हुँदैन । नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय संविधान तथा कानूनको परिपालना गरी गराई कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्ने र नागरिकका संविधान तथा कानून प्रदत्त हक, अधिकारहरुको सम्मान, संरक्षण एवं सम्वर्द्धन गर्ने कुरामा प्रतिवद्ध रहेको छ । धार्मिक अधिकार (Right to Religion) व्यक्तिको मौलिक र मानव अधिकार हो । संविधानले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रचलित सामाजिक एवं सास्कृतिक परम्पराको मर्यादा राखी परापूर्वदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्वन गर्ने, अभ्यास र संरक्षण गर्ने हक प्रदान गरेको छ । बारा जिल्ला स्थित गढीमाईमा हरेक पाँच वर्षमा लाग्ने मेला नेपालीहरु मात्र नभई छिमेकी मुलुक भारतका

हिन्दु धर्मालम्वीहरुको धार्मिक आस्था र विश्वासको केन्द्रविन्दु हो । उक्त मेलामा हरेक पाँच वर्षमा लाखौका संख्यामा गढीमाईप्रति श्रद्धा र विश्वास राख्ने मानिसहरु आफ्नो मनोकामना पूर्ण भएको विश्वासमा भगवानका नाममा आफूले भाकल गरेका वस्तुहरु चढाउन मन्दिरमा उपस्थित भएका हुन्छन् । धार्मिक अधिकारको पूर्ण संरक्षण गर्दै मानव स्वास्थ्य र वातावरण समेतमा गम्भीर नकारात्मक प्रभाव पर्न नदिन र पशु बध गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित गर्न सरकारी तथा स्थानीय व्यक्तिहरुको सहयोगमा जनचेतना अभिवृद्धी गर्ने कार्यहरु भएको छ। पशुहरु प्रति निर्दयी व्यवहार गर्न नपाइने, खानयोग्य मासु मात्र उपभोगमा आउनु पर्ने, रोगी पशु पैठारी गर्न नपाइने, पशु तस्करी नहुनु पर्ने जस्ता रिट निवेदकहरुले उठाएका विषयहरुसँग नेपाल सरकार पूर्ण सहमत नै रहेको छ । यस सम्बन्धमा पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५, पशु बधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०५५, संक्रामक रोग ऐन, २०२० र वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ आदि ऐनहरुमा पनि स्पष्ट व्यवस्था भएको पाइन्छ र सोको कार्यान्वयन गर्न गराउन सरकार प्रतिबद्ध नै रहेको छ । मन्दिरमा पाठ, पूजा गर्ने, बली चढाउने कार्य धार्मिक स्वतन्त्रता अन्तरगतनै भएको र प्रचलित कानूनले पशुवली प्रथालाई वर्जित नगरेको हुँदा नेपाल सरकारको तर्फबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्ने देखिदैन । गढीमाई मेला समेत सम्पन्न भईसकेको पृष्ठभूमीमा सम्मानित अदालतबाट थप आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था नरहेकोले रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको लिखित जवाफ ।

विज्ञान प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालयको लिखित जवाफः

8. निवेदकले यस मन्त्रालयको के कुन काम कारवाहीको कारण निवेदक वा सर्वसाधारणको हक अधिकारमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न गएको हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट गर्न नसक्नु भएको र निवेदकले लिएको निवेदन दावी अनुसारको काम कारवाहीमा यस मन्त्रालयको काम, कर्तव्य र अधिकारक्षेत्र समेत आकर्षित हुने नदेखिएकोले यस मन्त्रालयलाई विपक्षी नै नबनाउनु पर्नेमा विपक्षी बनाएको हदसम्म निवेदन दावी खारेजभागी छ । खाध ऐन, २०२३ र पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ मा गरिएको कानूनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट निवेदकले लिनु भएको मागदावीको उचित व्यवस्थापन हुन सक्ने वैकल्पिक व्यवस्था हुँदाहुँदै सो मार्गको अवलम्वन नै नगरी

नगराई प्रस्तुत विषयमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम पर्न आएको रिट निवेदन खारेजभागी छ ।

संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको लिखित जवाफः

9. बारा जिल्लाको गढीमाई मन्दिरमा हरेक ५/५ वर्षमा हुने मेलामा पशुबली दिने चलन छ। नेपालको प्रचलित कानूनले पशुबलीलाई वर्जित नगरेको सन्दर्भमा उक्त प्रचलनलाई निरुत्साहित गर्न, कम गर्न तथा व्यवस्थित गर्न जनचेतना अभिवृद्धिको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । अतः संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको हैसियतले विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी निकायहरुसंग समन्वय र सहकार्य गरी आगामी दिनमा पशुबली दिने प्रचलनलाई व्यवस्थित तुल्याउन मन्त्रालय प्रयत्नशील रहेको छ । यस मन्त्रालयको कुन काम कारवाहीबाट विपक्षीको हक अधिकारमा के कस्तो आघात परेको हो सो को पुष्टि नभएकोले रिट निवेदन खारेजभागी छ भन्ने समेत लिखित जवाफ व्यहोरा ।

गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफः

10. कुनै सामाजिक संघ संस्था तथा निकायहरुले सुरक्षा माग गरेको अवस्थामा गृह प्रशासनले सुरक्षासम्म प्रदान गर्ने हो । रिट निवेदकले दावी लिनु भएको विषयमा गृह मन्त्रालयको के कस्तो काम कारवाहीबाट के कस्ता हक हनन भएको हो भन्ने सम्बन्धमा रिट निवेदनमा कहिंकतै उल्लेखसम्म छैन । रिट निवेदकले दावी लिनु भएको विषयमा यस मन्त्रालयको संलग्नता एवं प्रत्यर्थी बनाउनु पर्नाको आधार र प्रमाण खुलाउन नसकेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत लिखित जवाफ व्यहोरा ।

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफः

11. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ द्वारा प्रत्याभूत सम्मानपूर्वक स्वस्थ रुपमा बाँच्न पाउने हक, वातावरण तथा स्वास्थ्य, शिक्षा तथा संस्कृति, धर्म, बालबालिकाको हक लगायत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा संरक्षित अधिकारहरुको उपभोग गर्न पाउनु प्रत्येक नेपालीको हक भएको विषयमा दुईमत हुन सक्तैन । पशुको स्वास्थ्य जाँच गर्ने, कुनै पनि प्रयोजनको लागि प्रयोग हुने पशुहरु उपर निर्दयी व्यवहार हुन नदिने र पशुबलीबाट उत्पन्न वातावरण सम्बन्धी कार्य यस मन्त्रालयको कार्य क्षेत्र भित्रको विषय

देखिदैन । सो विषयमा सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायबाट स्पष्ट हुने नै हुँदा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने आधार कारण र औचित्यता समेत नभएकाले रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने लिखित जवाफ ।

कृषि विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफः

12. खाध ऐन,२०२३ ले कुनै व्यक्तिले दुषित खाध पदार्थ वा न्युन स्तरको खाध पदार्थको उत्पादन, बिक्री वितरण निकासी वा पैठारी गर्न वा सो मध्ये कुनै पनि कामका लागि त्यस्तो पदार्थ राख्न नहुने लगायत खाध पदार्थको गुणस्तर तोक्ने प्रयोजनका लागि खाध पदार्थको जाँच तथा गुणस्तर निर्धारण समितिको व्यवस्था गरिएको छ । खाध पदार्थको गुणस्तर सम्बन्धमा यस मन्त्रालय अन्तर्गतको खाध प्रविधि तथा गुणस्तर नियन्त्रण विभाग र मातहतका कार्यालय सक्रिय रहि रहेकै छन । किटानी रुपमा मन्त्रालयको यो यस्तो काम कारवाहीबाट यस्तो प्रकारको हानी भयो वा हुदैछ भन्न नसकी हचुवाका भरमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दायर भएको छ । पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा ५ अनुसार मन्त्रालयले समय समयमा क्वारेन्टाइन अधिकृत नियुक्ति गरी पैठारीकर्ताले पैठारी गरेका पशुजन्य पदार्थ वा पशु उत्पादन सामग्रीलाई क्वारेन्टाइनमा राखी परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत गरी आएको छ । पशु बधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५ बमोजिम मासु निरीक्षकको नियुक्ति गर्ने, पशुबध गर्नु अघि जँचाउनु पर्नेसम्मका कानूनी व्यवस्थाहरु कार्यान्वयनमा छन् । धार्मिक-स्थल मठ-मन्दिरमा समेत स्वस्थ्य पशुको बली दिईने कुरामा मन्त्रालय विश्वस्त रही आएको छ । यदि कसैले रोगी वा अस्वस्थ पशुको वध गरेको प्रमाणित भएमा कारवाही गर्न पनि मन्त्रालय प्रतिबद्ध रही आएकै अवस्थामा अनावश्यक रुपमा काल्पनिक विषय खडा गरी विधिसम्मत रुपमा धार्मिकस्थलमा दिइने पशुबलीको व्यवस्थापन, मन्दिर संचालन तथा विकास समितिबाट भई रहेको विषयलाई नजरअन्दाज गरी दायर भएको रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको लिखित जवाफ ।

केन्द्रीय पशु क्वारेन्टाइन कार्यालयको लिखित जवाफः

13. गढीमाई मन्दिरमा बली दिइने पशु, पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा ६ र ७ बमोजिमको क्वारेन्टाइनमा राख्नु पर्ने र क्वारेन्टाइन प्रमाणपत्र दिनु पर्ने प्रकृया पुरा गरेर मात्र बली दिइने गरिएको, यसको लागि नेपाल सरकारले वीरगंजमा पशु

क्वारेन्टाइन कार्यालय र बारा जिल्लाको मटीअर्वामा पशु क्वारेन्टाइन चेकपोष्ट समेत स्थापना गरी कार्य गरिरहेको छ । पशुप्रति हुने निर्दयी व्यवहार रोक्न पशु सेवा विभाग र मातहतका निकायहरुबाट भरमग्दुर प्रयास भई रहेको छ । पशु बली पश्चात भक्तजनहरुले छोडेको मासुजन्य पदार्थहरुको खाध ऐन, २०२३ को दफा ७ लगायत वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को कानूनी व्यवस्था बमोजिम स्थानीय स्तरमा वातावरण प्रदुषण हुन नदिने उचित व्यवस्था गरिएको समेत हुँदा यस कार्यालय समेतलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको उक्त रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको लिखित जवाफ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाराको लिखित जवाफः

14. जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाराले मेला लाग्ने अघिल्लो महिनादेखि नै सुरक्षा व्यवस्थापनको विषयलाई प्रमुख चासो बनाई गढीमाई मेलाको शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने, आउने भक्तजनहरुको सुरक्षाको लागि सम्बन्धित निकायहरुसंग समन्वय गर्ने, सुरक्षा निकायको वैठक बसाली निर्देशन दिने, मेला र पशुबली कार्यलाई व्यवस्थित बनाउन निरन्तर अनुगमन निरीक्षण, पशु बधशालाको व्यवस्थापन गर्ने समेतका कार्य श्रोत-साधनले भ्याएसम्म नेपालको प्रचलित कानून र नियमको परिधिभित्र रही गरिएकै हो । बली दिएको पशुहरुबाट फैलन सक्ने संक्रामक रोग, प्रदुषण र त्यसबाट पर्ने असर बारे सम्बन्धित जिम्मेवार अन्य निकायहरुलाई जानकारी गराउने, सचेत गराउने र निर्देशन दिने, मेलामा कुनै पनि किसिमका अवाञ्छित क्रियाकलाप हुन नदिन गढीमाई मन्दिर आसपास ३ कि.मि.सम्म कसैले मादक पदार्थ बिक्री वितरण गर्न तथा सेवन गरी आउन नपाउने गरी निषेधित क्षेत्र घोषणा गर्ने समेतका कार्य गरिएको छ । यस कार्यालयबाट गढीमाई मेलाको व्यवस्थापन र आउने भक्तजनहरुको सुरक्षा, वातावरण स्वच्छता, धार्मिक एवं सामाजिक एकता र सद्

15. भाव कायम राख्नेप्रति सचेत रहिआएको र भविष्यमा पनि सो प्रति प्रतिवद्ध रहेकोले निवेदकले यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको लिखित जवाफ ।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय बाराको लिखित जवाफः

16. यस कार्यालयबाट पञ्चबर्षिय गढीमाई मेला शुरु हुनुभन्दा एक महिना अगाडि देखिनै गढीमाई मन्दिरमा संचार साधन लगायतका आवश्यक उपकरण सहित प्रहरी नायव

उपरीक्षकको कमाण्डमा सुरक्षा बेस क्याम्प स्थापना र परिचालन गरी गढीमाई मन्दिरमा आउने भक्तजनहरुको आवश्यक सुरक्षा र व्यवस्थित तवरबाट पशुबली दिने, सहज तबरबाट पुजापाठ गर्ने, गराउने लगायतको आवश्यक व्यवस्थाको लागि कार्य भई आएको छ । गढीमाई मन्दिरका पुजारीहरु, गढीमाई मेला समिति, जिल्ला प्रशासन कार्यालय बारा, शसस्त्र प्रहरी बल लगायतका सम्बन्धित निकायहरुसंग समन्वय, छलफल र परामर्श गरी मेला अवधिभर कुनै अवाञ्छित कृयाकलाप हुन नपाओस् भनी मन्दिर वरपर ३ कि.मि. दुरी सम्म मदिराको बिक्री वितरण तथा सेवन गर्न नपाउने गरी निषेधित इलाका घोषणा गर्ने जस्ता पूर्व तयारी गरिएको छ । गढीमाई मेलाको व्यवस्थापन र भक्तजनहरुको सुरक्षा, स्वच्छ वातावरण, धार्मिक तथा सामाजिक एकता र सद्भाव कायम राख्ने जस्ता कुराहरुलाई मध्यनजर राखी मेलामा पुजापाठ तथा पशुबली व्यवस्थित गरिएको छ । कुनैपनि अप्रिय घटना नघटी शान्ति एवं व्यवस्थित रुपमा मेला सम्पन्

17. न गराई सकिएको छ । पशुबली रोक्ने सम्बन्धमा परम्परादेखि चलिआएको पशुबली रोक्न सक्ने अवस्था नरहेको हुँदा रिट निवदेन खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको लिखित जवाफ ।

गढीमाई मेला आयोजक समिति र गढीमाई मन्दिर व्यवस्थापन समितिको लिखित जवाफः

18. गढीमाई मन्दिरको पौराणिक महत्व रहि नेपालमा मात्र प्रसिद्ध नभै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नै महत्व बोकेको धार्मिक आस्थाको शक्ति पीठको रुपमा रहेको छ । यो मन्दिर देवी शक्तिको रुपमा रहेको हुँदा प्रायः देवी पूजा बलीयुक्त रहेको हुन्छ । यस मन्दिरमा वैदिककालदेखि पञ्चबलीको पूजा हुँदै आएको छ। आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटक गरी लाखौ धार्मिक आस्थाका भक्तजन पर्यटकहरु यस मेलामा सहभागी हुने गर्दछन् । नेपालको धार्मिक आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटनले गर्दा यस मेलाले पर्यटन विकासमा ठूलो टेवा पुर्

19. याउदै आई रहेको छ । धार्मिक आस्थाको रुपमा दिने गरेको पशुबली रोक्दा धार्मिक आस्थामा खलल पुग्ने र त्यसले गर्दा धर्म माथि प्रत्यक्ष हस्तक्षेप हुने कारणले नै चलिआएको धार्मिक परम्परालाई कानूनले पनि छुट प्रदान गरेको छ । मुलुकी ऐन अदलको १क नं. ले कसैले कुनै धार्मिकस्थल वा धार्मिक कार्यमा खलल पार्ने कुनै काम गरेमा कैद सजायसम्मको व्यवस्था गरेको छ । गढीमाई मेलामा चढाइने बलीको व्यवस्थापन, मन्दिरको संरक्षण, संचालन, विकास, पर्यटन प्रवर्द्धन जस्ता कार्यहरुको

उचित व्यवस्थापन गर्ने कार्यको लागि पहल गर्न मिति २०६०।११।१५ मा गढीमाई मन्दिर संचालन तथा विकास समितिको स्थापना गरिएको हो । यस संस्थाले स्थापनाकाल देखि नै गढीमाई मन्दिरमा चढ्ने बली व्यवस्थापन, भेटी व्यवस्थापन, स्थानीयहरुको स्वास्थ्य, भक्तजनहरुले छोडी गएका पशुको मासुको उचित व्यवस्थापन गर्ने कार्य गर्दै आईरहेको छ । हालसम्म गढीमाई मन्दिरमा चढेको बलीले वातावरणमा कुनै नकारात्मक असर पारेको छैन र सो क्षेत्रमा बलीको कारणले कुनै रोग फैलिएको अवस्था छैन । वातावरणमा असर परेको तथा रोग फैलिएको जस्ता कुरा रिट निवेदकले पुष्टि पनि गर्न सक्नु भएको छैन । रिट निवेदकले गर्भवती, रोगी पशुहरुको कुनै परीक्षण नगरी, पशुहरुलाई पानी दाना समेत खान नदिई राखिएको, पशुहरुको अत्यन्तै वर्वरतापूर्वक ढंगले बली दिने गरिएको, वातावरण प्रदुषण भएको, समाजमा नकारात्मक प्रभाव परेको आदि जिकिर लिए तापनि सो कुराको तथ्यगत आधार उल्लेख गर्न सकेको देखिदैन । गढीमाईमा दिने बलीमा पशुमाथि कुनै निर्दयी तथा पशुवत् व्यवहार नभै पूर्णतः बली व्यवस्थित रहेको छ । अतः निवेदकले उठान गरेको कुराहरुमा कुनै सत्यता नरहेको तथा यस संस्थाले मेला संचालन, बली व्यवस्थापनमा पूर्ण ध्यान दिई कार्य गरी आइरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने व्यहोराको लिखित जवाफ ।

20. गाउँ विकास समितिको कार्यालय वरियारपूर, बाराको लिखित जवाफ पर्न नआई शुरु म्याद नै गुजारी बसेको ।

कानून व्यवसायीहरुको वहस जिकिरः

21. रिट निवेदकको तर्फवाट विव्दान अधिवक्ता रामकृष्ण बन्जारा, विव्दान अधिवक्ता श्री हरि फुयाल, विव्दान अधिवक्ता श्री केदार दाहालले मानिस र पशु वीचको अन्योन्याश्रृत सामाजिक अन्तर-सम्बन्ध कायम रहनु पर्दछ । गढीमाई मेलामा हजारौ पशु पंक्षीको बली दिई सो क्षेत्र वरपर वातावरण प्रदुषित गरी अनेक रोग फैलाउने गरिएको छ । यो प्रचलन परम्पराको विकृत रुप हो । अन्धविश्वासका कारण संसारमै सबैभन्दा ठूलो पशु बली दिने स्थानको रुपमा नेपालको गढीमाई चिनिन्छ । यसले विश्वव्यापी रुपमै नकारात्मक सन्देश दिएको छ । गर्भवती, रोगी पशुहरुको कुनै परीक्षण नगरी, पशुहरुलाई पानी दाना समेत खान नदिई राखिएका पशुहरुको अत्यन्तै बर्वरतापुर्वक ढंगले बली दिइन्छ । गढीमाई मन्दिरमा नेपालबाट मात्र नभै छिमेकी राष्ट्र भारतबाट पनि धेरै

पशुहरु ल्याई निर्ममतापूर्वक बली दिइने चलन छ । यस मेलामा पशुबली दिनका लागि राज्यका निकायहरु समेतले श्रोत र साधन उपलब्ध गराउँदै आएको छ । विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ संस्था तथा व्यक्तिहरुले समेत पशुबली विरुद्ध आवाज उठाउने गरेको भए पनि यसमा नियन्त्रण कायम गरिएको छैन । बली दिएका पशुको सिनोले गढीमाई क्षेत्र निकै दुर्गन्धित हुने र त्यसले मन्दिर र आसपासको क्षेत्रको धार्मिक, सामाजिक पक्षमा असर पुर्

22. याएको छ । गढीमाई परिसरमा बली दिएका पशु पंक्षीहरुबाट वातावरणलाई प्रतिकूल असर परेको छ। मृत्युवरण गरेका पशुको शरीरबाट संक्रमणको सम्भावना रहेको छ । पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ ले क्वारेन्टाइन परीक्षणको व्यवस्था गरेको भए पनि उक्त कानून बमोजिमको परीक्षण हुने गरेको पाइदैन । बलीका लागि ल्याइएका पशुहरुको स्वास्थ्यको जाँच गर्ने, बधित पशुको मासु जाँच गर्ने, मासुको गुणस्तर परीक्षण गर्ने संयन्त्र र कार्यक्रम रहेको हालसम्म जानकारी पाउन सकिएको छैन । पशुहरु उपर निर्दयी व्यवहार हुने गरेका छन् । गढीमाई मेलामा हुने गरेको गतिविधिको कारणवाट मानिसको कतिपय मौलिक हक अधिकारमा आघात परेको अवस्था छ । तसर्थ पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा २७ बमोजिम तत्कालै समिति गठन गर्न, पशुजन्य पदार्थहरुको उचित व्यवस्थापन गर्न, मासुको गुणस्तर तोक्न, पशुबलीलाई सांकेतिक रुपमा मात्र गर्न, तथा पशु बधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०५३ लागु गर्न लगायत रिट निवेदन माग अनुसार विपक्षीहरुका नाउमा परमादेश लगायतका आदेश जारी हुनु पर्दछ भनी वहस जिकिर प्रस्तुत गर्नु भयो ।

23. विपक्षी नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरुका तर्फवाट उपस्थित विव्दान सहन्यायाधिवक्ता श्री गिताप्रसाद तिमिल्सिनाले धार्मिक अधिकार व्यक्तिको मौलिक र मानव अधिकार हो । संविधानले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रचलित सामाजिक एवं सास्कृतिक परम्पराको मर्यादा राखी परापूर्वदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्वन गर्ने, अभ्यास र संरक्षण गर्ने हक प्रदान गरेको छ । गढीमाईमा लाग्ने मेला नेपालीहरु मात्र नभई छिमेकी मुलुक भारतका हिन्दु धर्मालम्वीहरुको धार्मिक आस्था र विश्वासको केन्द्रविन्दु हो । पशुहरु प्रति निर्दयी व्यवहार गर्न नपाइने, खानयोग्य मासु मात्र उपभोगमा आउनु पर्ने, रोगी पशु पैठारी गर्न नपाइने, पशु तस्करी नहुनु पर्ने जस्ता रिट निवेदकहरुले उठाएका

विषयहरुको सम्बोधन पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५, पशु बधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०५५, संक्रामक रोग ऐन, २०२० र वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ आदि ऐनहरुवाट पनि भएको छ । सरकारले समय समयमा क्वारेन्टाइन अधिकृत नियुक्ति गरी पैठारीकर्ताले पैठारी गरेका पशुजन्य पदार्थ वा पशु उत्पादन सामग्रीलाई क्वारेन्टाइनमा राखी परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत गरी आएको छ । मन्दिरमा बली चढाउने कार्य धार्मिक स्वतन्त्रता अन्तरगतनै भएको र प्रचलित कानूनले पशुवली प्रथालाई वर्जित नगरेको हुँदा नेपाल सरकारको तर्फबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्ने देखिदैन । रिट निवेदकको कुनै हक हनन भएको छैन, निवेदन खारेज हुनु पर्दछ भन्ने समेत बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नु भयो ।

24. गढीमाई मेला आयोजक समिति र गढीमाई मन्दिर व्यवस्थापन समितिको तर्फवाट उपस्थित विव्दान अधिवक्ता श्री अरुण ज्ञवाली र विव्दान अधिवक्ता श्री डिल्लीप्रसाद न्यौपानेले रिट निवेदकहरुलाई प्रस्तुत विषयमा सार्वजनिक सरोकारको निवेदन गर्न पाउने हक छैन । यस मेलाले पर्यटन विकासमा ठूलो टेवा पुर्

25. याउदै आई रहेको छ । गढीमाई मेलामा चढाइने बलीको व्यवस्थापन, मन्दिरको संरक्षण, संचालन, विकास, पर्यटन प्रवर्द्धन जस्ता कार्यहरुको उचित व्यवस्थापन गर्ने कार्य भई आएको छ । गढीमाई मन्दिरमा चढ्ने बली व्यवस्थापन, भेटी व्यवस्थापन, स्थानीयहरुको स्वास्थ्य, भक्तजनहरुले छोडी गएका पशुको मासुको उचित व्यवस्थापन गर्ने कार्य समेत गरिएको छ । गढीमाई मन्दिरमा चढेको बलीले वातावरणमा कुनै नकारात्मक असर पारेको छैन र सो क्षेत्रमा बलीको कारणले कुनै रोग फैलिएको अवस्था छैन । वातावरणमा असर परेको तथा रोग फैलिएको जस्ता कुरा रिट निवेदकले पुष्टि पनि गर्न सक्नु भएको छैन । गर्भवती, रोगी पशुहरुको कुनै परीक्षण नगरी, पशुहरुलाई पानी दाना समेत खान नदिई राखिएको, पशु उपर वर्वरतापूर्ण व्यवहार गरिएको भन्ने कुरा सही होइन । रिट निवेदकले उठान गरेको कुराहरुमा कुनै सत्यता छैन । तसर्थ रिट निवेदन खारेज गरिनु पर्दछ भनी प्रस्तुत गर्नु भएको वहस जिकिर समेत सुनियो ।

निरोपण गर्नु पर्ने प्रश्नः

26. नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको मिसिल अध्ययन गरियो । रिट निवेदन, लिखित जवाफ व्यहोरा तथा विव्दान अधिवक्ताहरुको वहस

जिकिर समेतलाई दृष्टिगत गर्दा यसमा देहायका प्रश्नहरु सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयोः

(1) रिट निवेदकहरुलाई प्रस्तुत विषयमा सार्वजनिक सरोकारको निवेदन गर्ने हकदैया छ वा छैन ?

(2) गढीमाई मन्दीरमा दिईने वली-प्रथा रोक्नु वा वन्द गर्नु भनी आदेश जारी हुने हो वा होइन ? यस सम्बन्धमा तत्काल के कस्तो व्यवस्था वा प्रवन्ध गर्नु पर्ने हो ?

(3) वली दिन ल्याइएका पशु पन्छी उपर निर्दयी, क्रुर वा पीडादायी व्यवहार हुन दिनवाट रोक्न र पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा २७ वमोजिमको समिति गठन गर्न भनी आदेश जारी गर्नु पर्ने हो वा होइन ?

(4) गढीमाई मेलाका क्रममा वली दिन ल्याइने पशु पन्छीहरुको क्वारेन्टाइन परीक्षण गरी प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नु पर्ने कुरालाई अनिवार्य रुपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनु भनी आदेश जारी गर्नु पर्ने हो वा होइन ?

(5) वली दिइएका पशु पन्छीको मासु लगायतका पदार्थको व्यवस्थापन र यसवाट जनस्वास्थ्यमा पर्ने असर नियन्त्रण गर्न मासुको गुणस्तर निर्धारण, परीक्षण र नियन्त्रण गर्ने लगायतका प्रवन्ध मिलाउन र वातावरण प्रदुषण नियन्त्रण गर्न भनी आदेश जारी गर्नु पर्ने हो वा होइन ?

(6) निवेदकहरुको माग वमोजिम उत्प्रेषण, परमादेश लगायतका अन्य उपयुक्त आदेश जारी हुने, नहुने के हो ?

<u>आदेश जारी हुने आधार, कारण र निर्णयाधारः</u>

27. सर्व प्रथम, रिट निवेदकहरुलाई प्रस्तुत विषयमा सार्वजनिक सरोकारको दावी लिई निवेदन गर्ने हकदैया छैन भनी विपक्षी तर्फवाट उठाइएको प्रश्नको निरोपण गर्नु आवश्यक देखिन्छ। प्रस्तुत रिट निवेदन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (२) अन्तर्गत पर्न आएको छ । यो विवाद नै सार्वजनिक सरोकार सम्बन्धित पहिलो विवाद होइन। खासगरी २०४७ सालको संविधानको धारा ८८(२) को सन्दर्भमा अनेकौं विवाद

निरोपणका क्रममा यस अदालतवाट पटक-पटक सार्वजनिक विवादका सम्बन्धमा व्याख्या भई सिध्दान्त प्रतिपादन गरिएको छ । राजदुत नियुक्ति सम्बन्धमा अधिवक्ता राधेश्याम अधिकारीले दायर गर्नु भएको रिट निवेदनका सन्दर्भमा भएको व्याख्यावाट सार्वजनिक सरोकार सम्बन्धी विधिशास्त्रको आधुनिक यात्रा प्रारम्भ भएको देखिन्छ ।[1] यसवीच अनेकौं विवाद निरोपणका क्रममा सार्वजनिक सरोकार सम्वन्धी विवादको क्षेत्र, प्रयोजन, उद्देश्य, सीमा वा परिधि सम्वन्धमा विवेचना भएका छन । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२), नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) र २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानको धारा १३३(२) मा रहेका प्रावधानहरुले सारतः सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा समान मान्यता र दर्शनलाई आत्मसात् गरेको देखिदा यस अदालतले यस भन्दा पहिले प्रतिपादन गरेका सिध्दान्तहरुको आलोकमा हकदैया सम्वन्धी प्रश्नको निरोपण गर्नु मनासिव हुन्छ ।

28. **सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद भन्नाले कुनै खास व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको व्यक्तिगत हक वा सरोकारमा मात्र सिमित भएको विवाद नभएर नेपाल अधिराज्यका सर्वसाधारण जनता वा कुनै जनसमुदायको सामुहिक हक वा सरोकारसंग सम्बन्धित भएको विवादको बोध हुन्छ ।**[2] नेपाल सरकार वा कुनै सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीले संविधान वा कानून बमोजिम गर्नु पर्ने कुनै काम नगरेको वा गर्न नहुने कुनै काम गरेको कारणवाट जनसाधारणको हक, हित वा श्वार्थमा प्रतिकुल असर परेको कुरा सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषय बन्दछ । कुनै विषयलाई "सार्वजनिक" हो वा होइन भनी निर्धारण गर्दा मानिसको संख्या गणना गरेर निरोपण गरिने पनि होइन । जनसाधारणको सामान्य हक हितको प्रतिनिधित्व हुने विषय देखिन्छ भने संख्यात्मक रुपमा असर पर्ने मानिसको गणनाका आधारमा मात्र त्यस्तो विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद होइन भन्न मिल्दैन ।

1 [illegible] ने.का.प. २०४८, नि.नं. ४४३०, पृष्ठ - ८१०

2 [illegible] ने.का.प. २०४८, नि.नं. ४४३०, पृष्ठ - ८१०

विवादको स्वभाव, प्रकृति वा चरित्रका आधारमा त्यस विवादलाई सार्वजनिक विवाद हो वा व्यक्तिगत विवाद हो भनी छुट्याउनु पर्दछ । सामान्यतयाः देशको सुरक्षा, शासन व्यवस्था, सामाजिक शान्ति, जनसाधारणको शिक्षा, स्वास्थ्य र नैतिकता, देशको आर्थिक अवस्था, साँस्कृतिक वा धार्मिक विषय, सामाजिक न्याय, वातावरणीय न्याय आदि विविध विषयहरु सन्दर्भ अनुसार सार्वजनिक हित वा सरोकारको विषय बन्ने गर्दछन् । वस्तुतः सार्वजनिक हित वा सरोकारको विषय वा क्षेत्र यतिनै हो भनेर सूचिकृत गर्न सकिदैन । यो प्रत्येक विवादको तथ्यगत सन्दर्भमा (case to case basis) निरोपण गरिने विषय देखिन्छ । तथापि अदालतवाट निरोपण गरिने सार्वजनिक सरोकारको विवादको अर्थ लगाउदा संविधान वा कानूनव्दारा प्रदत हक अधिकारको सापेक्षतामा अर्थ लगाइनु पर्ने हुन्छ ।

29. सार्वजनिक चासो र सरोकारका विषय अनेकौं हुन सक्दछन । तर, जनसाधारणका चासो वा सरोकारका सवै विषय न्यायिक निरोपणयोग्य सार्वजनिक सरोकारका विषय हुदैनन् । अदालतवाट निरोपण गर्नु पर्ने विवाद काल्पनिक वा अनुमानित नभएर यथार्थपरक विवाद हुनु पर्दछ । अदालतवाट निरोपण गर्न सकिने प्रकृतिको जनसाधारणको संविधान वा कानून प्रदत हक, हित वा सरोकार सन्निहित रहेको विवाद भएमा त्यसलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादको रुपमा लिन सकिन्छ । कसैको कुनै वौध्दिक जिज्ञासा, उत्सुकता वा चासोको सन्तुष्टी दिने माध्यमको रुपमा सार्वजनिक विवादलाई प्रयोगमा ल्याउन हुदैन । न्यायिक निरोपण हुन नसक्ने वा गर्न नपर्ने प्रकृतिका सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, वौध्दिक, नैतिक वा यस्तै अन्य कुनै विषयमा जनसाधारणको चासो छ भन्ने आधारमा मात्र त्यसलाई सार्वजनिक हित वा सरोकारको विवादको रुपमा लिन पनि मिल्दैन । न्यायिक निरोपणयोग्य विषय (justiceable) हो वा होइन भन्ने तर्फ सतर्कतापूर्वक न्यायिक दृष्टी दिनु आवश्यक हुन्छ । जनसाधारणका चासो वा सरोकारका विषय अनेकौं हुन सक्दछन्, सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीवाट विविध प्रकारका त्रुटीहरु भएका हुन सक्दछन । यस्ता समस्त कुरामा सार्वजनिक सरोकारको विवादको माध्यमवाट न्यायिक उपचार प्रदान गर्नु न उचित हुन्छ - न त सम्भव नै देखिन्छ । संविधान वा कानूनव्दारा अदालतलाई प्रदान भएको अधिकार, न्यायिक कामको प्रकृति र सीमा तथा निरोपण गरिने विषय उपरको सार्वजनिक

सम्बन्ध जस्ता कुराहरुको मूल्यांङ्कन गरेर मात्र अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विषयमा हस्तक्षेप गर्नु पर्दछ ।

30. कुनै पनि विवादका सन्दर्भमा "हकदैया"को प्रश्न महत्वपूर्ण हुन्छ । जसको जुन कुरामा हक पुग्दछ, उसैले सो विषयमा दावी गर्न पाउदछ भन्ने हकदैयाको सामान्य सिध्दान्त रहीआएको छ । सार्वजनिक सरोकारको विवाद सम्बन्धी अवधारणाको विकाशका क्रममा हकदैयाको आधार वा दायरा पनि फराकिलो बनेको छ । कतिपय अवस्थामा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई वोल्न नसक्नेहरुको आवाज (voice of the voiceless) को रुपमा पनि लिइन्छ। सामाजिक वा आर्थिक रुपमा पछाडी परेका कमजोर वर्ग र समुदायको हक, हित वा सरोकारको संरक्षणका लागि यो सार्वजनिक सरोकार सम्वन्धी अवधारणा कतिपय अवस्थामा वरदान पनि सिध्द भएको छ । तर यसको तात्पर्य जुनसुकै सार्वजनिक चासोका विषयमा जो सुकै व्यक्तिले नालेस, उजुरी वा रिट निवेदन गर्न पाउदछ भन्ने होइन । विवादको विषयवस्तुसंग निवेदक वा उजुरीकर्ताको सार्थक सम्बन्ध (meaningful relation) वा तात्विक सरोकार (substantial interest) हुनु पर्दछ र सो विषयमा निजले उचित रुपमा प्रतिनिधित्व गर्न सक्दछ भन्ने कुरामा अदालतलाई सन्तुष्ट तुल्याइनु समेत आवश्यक ठानिन्छ । यिनै वस्तुतथ्यलाई हेरेर यस अदालतवाट "*जोसुकैले जस्तोसुकै सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादलाई यस अदालतको असाधारण क्षेत्रमा प्रवेश गराउन पाउने हो भने तत्सम्बन्धी निवेदनपत्रहरुको भेलले यस अदालतको कार्यक्षमता र कार्यदक्षता मै पनि असर पर्न सक्ने र उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको प्रयोजन नै विफल हुने सम्भावना रहन्छ । संविधानको मनशाय त्यो होइन*" भनी पूर्व उधृत राधेश्याम अधिकारीको रिट निवेदनका सन्दर्भमा व्याख्या भएको देखिन्छ । सार्वजनिक सरोकार सम्वन्धी विवादको अवधारणा र यस अदालतवाट विभिन्न विवादका सन्दर्भमा प्रतिपादित सिध्दान्तहरु समेतलाई दृष्टिगत गर्दा रिट निवेदक र विवादको विषयवस्तुका वीच सार्थक सम्वन्ध देखिएको, तात्विक सरोकार रहेको, तथा संविधान वा कानूनव्दारा प्रदत हक अधिकारको प्रचलनका लागि न्यायिक निरोपणयोग्य विषय देखिएको अवस्थामा सार्वजनिक सरोकारको विवाद लिई अदालतमा प्रवेश गर्न सकिन्छ भन्ने देखिन्छ ।

31. माथि उल्लेखित अवधारणागत पृष्टभूमिमा रिट निवेदकहरुलाई सार्वजनिक सरोकारको प्रस्तुत विवाद सम्बन्धित विषयमा निवेदन गर्ने हकदैया छ वा छैन भनी विचार गर्नु पर्ने देखियो । विवादित विषयवस्तु तर्फ दृष्टिगत गर्दा मुलतः नेपाली समाजमा र खासगरी गढीमाई मेलाका क्रममा ठूलो संख्यामा दिइने गरिएको पशु वलीको विषय; यससंग सम्वन्धित कतिपय अन्धविश्वास वा रुढीवादिता; जनावर उपर गरिने क्रुर, निर्दयी, बर्बर र अमानवीय व्यवहार; वली दिइएको कारणवाट पर्ने वातावरणीय दुष्प्रभाव; जनस्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक प्रभाव; विदेशवाट पैठारी गरिने पशु पन्छीको क्वारेण्टाइन परीक्षणको विषय र सम्भावित संक्रामक रोगको समस्या; विधायिकाले ऐन निर्माण गरेको १७ वर्षसम्म पनि त्यस्तो ऐन लागु (प्रारम्भ) नगरिएको विषय आदि विविध विषयमा प्रश्न उठाई न्यायिक निरोपणका लागि रिट निवेदकहरु अदालतमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । उल्लेखित विषयहरु स्वभावैले तथा प्रथम दृष्टीमा नै सार्वजनिक चासो र सरोकारका विषय देखिन्छन । देशका हिन्दू धर्मावलम्वीहरुका वीच कायम रहेको कतिपय रुढीवादिता र अन्धविश्वास यही देशका हिन्दू धर्मावलम्वी नागरिकको सरोकारको विषय हुनु स्वभाविक छ; पशु पन्छीको वलीका कारणवाट उत्पन्न हुने पर्यावरणीय समस्या, जनस्वास्थ्यमा असर पर्ने कुरा आम सचेत नागरिकको सरोकारको विषय वन्दछ । पशु पन्छीलाई वली दिन देशका पूर्व पश्चिम कुनै पनि भूभागवाट ओसारपसार गर्दाको क्रममा गरिने निर्दयी व्यवहारका विषयलाई गढीमाई क्षेत्रका स्थानीय मानिसको मात्र चासो र सरोकारको विषय ठान्नु उचित हुदैन । विधायिकाले १७ वर्ष भन्दा पहिले जारी गरेको ऐन कार्यान्वयनमा नल्याइएको विषयलाई केवल कुनै व्यक्तिगत हीत, चासो वा सरोकारको विषय ठान्न सकिदैन । उल्लेखित विषयहरु संविधानव्दारा प्रदत सम्मानपूर्वक वाँच्न पाउने हक, धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, स्वच्छ वातावरणको हक, स्वास्थ्य सम्वन्धी हक, खाध सम्बन्धी हक, उपभोक्ताको हकसंग सम्वन्धित देखिनुका साथै कानूनको यथोचित कार्यान्वयनको विषय पनि देखिन्छन । यो सन्दर्भ लोक-कल्याणकारी राज्य व्यवस्था कायम गर्ने अभिप्रायले हाल प्रचलित संविधान र पूर्ववर्ति नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा व्यवस्थित राज्यका निर्देशक सिध्दान्त र नीतिहरुसंग पनि जोडिएको विषय देखिन्छ । रिट निवेदकहरु कोही सांसद भई सकेको व्यक्ति, कोही कानून व्यवसायी अधिवक्ता र कोही पशु कल्याणको क्षेत्रमा कार्यरत सामाजिक अभियन्ता भएको कुरामा विवाद छैन । निजहरुलाई जनसाधारणको चासो

र सरोकारको प्रतिनिधित्व गर्न सक्षम नभएको भनी मान्नु पर्ने कुनै कारण देखिँदैन । तसर्थ, रिट निवेदकहरुले सार्वजनिक हीत र सरोकार सम्बन्धी प्रस्तुत विषयमा रिट निवेदन लिई अदालतमा प्रवेश गर्न पाउने नै देखिन आयो ।

32. रिट नं. ०७१-WO-०३७२ का निवेदीका राज्यलक्ष्मी गोल्छा समेतको निवेदन माग वमोजिम गढीमाई मन्दीरमा दिईने वली-प्रथा रोक्नु वा वन्द गर्नु भनी आदेश जारी हुने हो वा होइन भन्ने दोस्रो प्रश्न सम्बन्धमा विचार गर्दा केही धार्मिक, साँस्कृतिक एवम् सामाजिक पक्षमा विवेचना हुन आवश्यक देखिन्छ । वली दिने प्रथा कतिपय मानिसको धार्मिक आस्थासंग जोडिएको विषय बन्ने गरेको पाइन्छ । यो प्रथालाई कतिपय सन्दर्भमा साँस्कृतिक महत्वको विषयका रुपमा चर्चा परिचर्चा गर्ने गरिएको पनि देखिन्छ । हिन्दू धर्म मान्ने समाजको एउटा वर्गले वली-प्रथालाई महत्वका साथ अनुशरण गरी आएको पाइन्छ । वस्तुतः यो एक सामाजिक यथार्थ वनेको छ र वली दिने प्रथाप्रति हिन्दू समाजको एउटा वर्ग वा समुहले आशक्तिपूर्ण लगाव राख्दै आएको छ । नेपाली समाजमा वली-प्रथा कायम रहेको छ र कैयौं मठ मन्दीरहरुमा तथा विविध पूजा विशेषका सन्दर्भमा नियमित रुपमा वली दिने गरिएको छ । यो हाम्रो समाजको आजको यथार्थ हो । यो सामाजिक यथार्थ र सन्दर्भलाई अझै पनि निरन्तरता दिनु उचित हुन्छ वा हुदैन भन्ने पक्षमा अव गम्भीर चिन्तन हुनु वाञ्छनीय छ ।

33. वर्तमान युग विज्ञान र चेतनाको युग हो । आधुनिक युगले रुढीवादी अन्धविश्वासलाई मान्यता दिइरहन सक्दैन । विगतका कतिपय अतार्किक, अमानवीय र समाजको विकाश एवम् प्रगतिशील परिवर्तनको वाधकको रुपमा रहेका प्रथा, परम्पराहरुलाई समाजले परित्याग गरेका प्रसस्तै उदाहरणहरु छन । समाज परिवर्तनको विज्ञानसंग मेल नखाने कुराहरुलाई परित्याग नगर्ने हो भने हामीले अपेक्षा गरे अनुसारको परिवर्तनको गन्तब्य समेत दुरुह वा दुष्कर वन्दछन् । नयाँ मान्यता स्थापित हुन पुराना मान्यता विस्थापित हुनु आवश्यक हुन जान्छ । संस्कार, परम्परा, प्रथा वा यस्तै नाममा पुराना मान्यताहरु सवैलाई अनुशरण गर्दै जाने हो भने समाजको आधुनिक परिवर्तन सम्भव हुदैन । महाकवी लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाले कविताको भाषामा व्यक्त गर्नु भएको हाम्रो सामाजिक यथार्थ यहाँ उधृत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छः "*मान्छेले कति के गर्यो, पिईसक्यो ब्रम्हाण्ड नै तनतनी; हाम्रा वाहुन छामी मख्ख छ*

अझै टुप्पी, जनै, कन्दनी " । महाकवीको यो अभिव्यक्ति प्रतिकात्मक छ र यसले सामाजिक परिवर्तनको गहिरो र जोडदार सन्देश बोकेको छ । हिजोदेखि जे गरिदै आयो, त्यो सवै ठिक छ र अपरिवर्तनीय छ भनी मान्ने हो भने समाजको प्रगतिशील परिवर्तन सम्भव हुदैन । गलत कुरालाई छाड्न र असल कुरालाई आत्मसात् गर्न सक्नु पर्दछ । यो मानव विकाशको एक शुत्र पनि हो । यस कोणवाट पनि वली-प्रथालाई हेर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

34. सम्भवतः प्रस्तुत सन्दर्भमा धर्मशास्त्रको विश्लेषण गर्नु न आवश्यक छ, न त सम्भव नै । धार्मिक मान्यताका कुराहरु धर्मशास्त्रका ज्ञाताहरु (पण्डितहरु)ले निरोपण गर्ने विषय हो भन्ने कुराप्रति अहिले विवाद गरी रहनु आवश्यक नहोला । वस्तुतः धार्मिक मान्यता वा शुत्रहरुको निर्धारण अदालतबाट गरिने पनि होइन । तथापि, रिट निवेदकले धार्मिक मान्यता, विश्वास र अन्धविश्वाश सम्बन्धी प्रश्न उठाएको र विपक्षीहरुले समेत धार्मिक स्वतन्त्रताको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै पशु वली-प्रथाको औचित्य पुष्टी गर्न तर्क प्रस्तुत गरेको कारणवाट विवादको केन्द्रमा धार्मिक विषय जोडिन आएको देखिदा विवादित प्रश्नको निरोपणका लागि संक्षिप्त वा साँकेतिक रुपमा भए पनि केही धार्मिक प्रसंग उल्लेख गर्नु आवश्यक हुन आएको छ ।

35. हिन्दूधर्मका महान ग्रन्थहरुको अध्ययन गर्दा अहिंसावादी दृष्टिकोण नै मूल धार्मिक प्रवाहमा स्वीकार्य रहेको स्थिति देखा पर्दछ । वेद, उपनिषद, पुराण, रामायण, महाभारत, गिता आदि ग्रन्थहरुको अध्ययनबाट देवता, देवत्वगुण भएका मानिसहरु अथवा ऋषि महर्षी आदि सज्जन मानिस कसैले पनि पशु वली दिने गरेको दृष्टान्त देखा पर्दैन । अपितु, उल्लेखित धार्मिक ग्रन्थहरुले प्राणीमात्रको रक्षा गर्नु मानवीय कर्तव्य हुने सन्देश दिएको देखिन्छ । हिन्दूहरुका आराध्य देव राम वा कृष्ण कसैले पनि पशुवली दिएको वा पशु वली दिनु पर्छ भनी सन्देश दिएको पाइदैन । योगी, महर्षी, सन्त-साधकहरु कसैले पनि यज्ञ वा होम कर्म गर्दा पशुवली दिएको भन्ने धार्मिक प्रमाण भेटिदैन । अर्कोतर्फ, रावण वा कंश लगायतका आसुरी प्रबृति राख्नेहरुले (राक्षसहरुले) भने पशुवली मात्र नभएर कतिपयले मानव-वली समेत दिएका दृष्टान्त भेट्टाउन सकिन्छ । धर्म कै कुरा गर्ने हो भने पनि हामीले भगवान मानेको राम, कृष्ण आदिलाई हो — रावण वा कंशलाई होइन । जसलाई मानिएको हो, उसैको जीवन-चरित्रवाट

मार्गदर्शन प्राप्त गर्ने र अनुशरण गर्ने हो । जसलाई खलनायकको रुपमा हेरिन्छ, उसको चरित्र हाम्रो रुचि र अनुशरणको विषय हुन सक्दैन । आस्था एकातर्फ, प्रबृति अर्कोतर्फ हुनु हुदैन । हत्या, हिंसा जस्ता कार्य आसुरी प्रबृतिको परिचायक हो । यस अर्थमा हेर्दा वली-प्रथालाई धर्मसंग जोडेर हेर्नु तार्किक देखिदैन । वास्तवमा हिन्दू धर्मले अहिंसालाई विशेष महत्व दिएको छ । अहिंसावादी, शाकाहारी धार्मिक मान्यता आत्मसात् गरेका ठूलो संख्याका मानिसहरुका लागि पशुवली ज्यादै पीडादायक विषय बन्दै आएको पाइन्छ । यो पीडा केवल हाम्रो धार्मिक विषयसंग मात्र जोडिएको छैन । सामाजिक सद्भाव, सहिष्णुता कायम गर्ने विषयसंग पनि पशु वली दिने चलन जोडिन पुगेको छ ।

36. देवी भगवतीलाई खुसी पार्न भनी वली दिने गरिएको धारणा कतिपय मानिसमा रहेको पाइन्छ। विपक्षीहरुले (लिखित जवाफ प्रस्तोताहरुले) समेत यही कुरालाई अगाडी सारेर वली दिने कुराको औचित्य पुष्टी गर्न खोजेको पाइयो । कतिपय मानिसमा वली दिइने पशु पन्छीकै मुक्तिको लागि वली दिनु पर्दछ भन्ने धारणा समेत रहेको पाइन्छ । धर्मशास्त्र अनुसार देवी भगवतीलाई "जगत जननी" मानिन्छ । जननी भन्नाले आमा भन्ने बुझिन्छ । धार्मिक मान्यता अनुसार देवी भगवती सम्पूर्ण प्राणी मात्रकी जननी हुन । आमाका लागि आफ्ना हरेक सन्ततीप्रति अतुलनीय ममता र करुणा रहन्छ । उनै जननीका नाउँमा उनकै सन्ततीको वली दिएर कसरी खुःसी र सन्तुष्ट तुल्याउन सकिने हो ? यो तार्किक रुपमा बुझ्न सकिने विषय देखिदैन । कसै-कसैमा शक्ति प्राप्तिको लागि पशु वली दिइन्छ भन्ने पनि धारणा रहेको पाइन्छ । यथार्थमा हेर्ने हो भने वली-प्रथाप्रति रुची नराख्ने कतिपय मानिसहरु शक्तिशाली बनेकै देखिन्छन र राज्य सञ्चालन गरी आएका छन् । वली दिनमा रमाउने कतिपय मानिसहरु दीन, कारुणिक, कमजोर अवस्थामा रहेका दृष्टान्त समाजमा यत्रतत्र जताततै पाउन सकिन्छ । शक्ति प्राप्त हुनु वा नहुनुसंग व्यक्तिको आफ्नो क्षमता, मेहनत, लगनशीलता, त्याग, समर्पण, ईच्छाशक्ति, परिस्थिति, संयोग आदि कुराको तादात्म्यता रहन्छ; अदृष्य, कल्पनातीत विषयलाई धर्मको आवरण दिएर शक्तिको श्रोत देखाउने रुढीवादी प्रवृतिले समाजको अग्रगामी र प्रगतिशील परिवर्तन सम्भव हुदैन । रुढीवादिता वा अन्धविश्वासलाई

धार्मिक आस्था वा मान्यताको आवरण दिएर अन्ध-विधिको पक्ष-पोषण गर्नु उचित होइन । यस पक्षमा सामाजिक सचेतना जागृत हुन आवश्यक देखिन्छ ।

37. प्रत्येक प्राणी उपर दया, करुणा र मैत्री-भाव कायम राख्नुमा धर्मको मर्म निहित रहेको छ । हज्जारौं पशुलाई धर्म वा परम्पराका नाउँमा निर्घात हत्या गर्ने सिलशीला आधुनिक सभ्य समाजका लागि सुहाउने विषय होइन । यो सिलशीलाले थप विकृति नै भित्र्याउने खतरा रहेको छ । यही विकृतिको पराकाष्ठा स्वरुप मानव-वली दिइएका तथा दिन लागिएका अत्यन्त घृणित, निन्दनीय, मानवता विरुध्दका घटनाहरु पनि यदाकदा सार्वजनिक हुने गरेको पाइन्छ । वली-प्रथा विरुध्दका दृष्टिकोणलाई हिन्दू धर्म र संस्कृतिलाई खलबल्याउने प्रयासको रुपमा बुझ्ने जमात पनि हाम्रो समाजमा विधमान छ । वस्तुतः धर्म र संस्कृतिलाई निर्दयी हिंसाको कारक व्यवहारको रुपमा बुझ्नु र यसैको पक्ष-पोषण गर्नु उचित होइन । रुढीवादिता, अन्धविश्वास जस्ता कुरालाई धर्मको आवरण दिएर सामाजिक परिवर्तनको प्रगतिशील प्रवाहलाई अबरुध्द गर्न दिनु हुदैन । वली-प्रथा एक्काइसौं सताव्दीको आधुनिक सभ्यता अनुकूलको विषय देखिदैन । त्यसैले पनि वली-प्रथामा नियन्त्रण कायम गर्नु, यसलाई रोक्नु वा वन्द गर्नु अपरिहार्य छ ।

38. नेपाल अनेकौं ऋषिमुनी, साधु-सन्त, महात्माहरुको पुण्य तपोभूमि हो । जनकको कर्म-भूमि हो । सिता, गौतम बुध्द जस्ता विभूतिहरुको जन्मभूमि पनि नेपाल नै हो । "अहिंसा परमो धर्म" भन्ने भावनाबाट हाम्रा सामाजिक, धार्मिक एवम् नैतिक मूल्य मान्यता निर्देशित हुदै आएका छन । दया, करुणा, प्रेम, सद्भावको जगमा हाम्रा धार्मिक एवम् सामाजिक मान्यता निर्माण भएका छन । वास्तवमा हामीले काम, क्रोध, लोभ, मोह, ईर्ष्या जस्ता आसुरी प्रबृतिको वली दिनु (त्याग गर्नु) पर्ने हो । लाखौं निर्दोष पशुहरुको विभत्स हत्या गरेर धर्म आर्जन गरेको ठान्नु उचित होइन । पवित्र नेपाल-भूमि आज अत्यधिक पशु वली दिने देशको रुपमा विश्व सामु चित्रित हुदै गएको छ । यस्तो कुरा आधुनिक समाजमा गर्व गर्ने विषय बन्न सक्दैन ।

39. पर्यावरणका दृष्टीले पनि वली प्रथाको औचित्य परीक्षण गर्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ । यो संसार मानिस लगायत पशु, पन्छी, जलचर, वनस्पती सवैको साझा वासस्थान हो । केवल मानिसकै

श्वार्थ वा हीतका दृष्टिले विचार गर्दा पनि पर्यावरण संरक्षण मानिसको स्वस्थ र सुखःद जीवनका लागि अपरिहार्य रहेको देखिन्छ । यदी पर्यावरणीय सन्तुलन (eco-system) खलवलियो भने स्वयम् मानिसको जीवन समेत कष्टकर र दुष्कर बन्दछ । केवल एउटा गढीमाई मेलामा लाखौंको संख्यामा पशु पन्छीको वली दिइन्छ भने देश भरीका अनेकौं देवी देवताका मठ मन्दीरमा कति संख्यामा वली दिइएको होला !! एकीन तथ्यांङ्को अभाव भए पनि यो संख्या निकै ठूलो र कहालीलाग्दो छ भनी सहज रुपमा अनुमान गर्न सकिन्छ । यसवाट पर्यावरणीय सन्तुलनमा निश्चय नै नकारात्मक असर परेको छ । यस प्रकारको अवस्था कायम रहन दिनु मानव लगायत कुनै पनि प्राणी जगतको हीतमा हुदैन ।

40. अव गढीमाई मन्दीरमा दिईने वली-प्रथा तत्काल रोक्न आदेश जारी गर्नु कति उपयुक्त हुन्छ भन्ने पक्षमा विचार गर्नु सान्दर्भिक छ । यस दृष्टीवाट हेर्दा सामाजिक सन्दर्भ वा समाजको वस्तुगत यथार्थता विशेष विचारणीय पक्षको रुपमा रहेको देखिन्छ । हाम्रा मठ मन्दीरहरु सयकडौं छन, त्यसमा दैनिक रुपमा हज्जारौंको संख्यामा पशुवली दिने गरिएको कुरा स्वभाविक रुपमा अनुमान गर्न सकिन्छ । गढीमाई मन्दीर यस्ता पशुवली दिइने मध्येको एक स्थान हो । प्रस्तुत मिसिल संलग्न कागजात एवम् ईजलास समक्ष छलफलका क्रममा उपस्थित मन्दीरका पुजारी लगायत मन्दीर व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरुले गढीमाई मेलाको समयमा एकै दिन करिव २५/३० हज्जार राँगा सहित एक लाख भन्दा बढी संख्यामा पशु पन्छीको वली दिइने गरेको कहालीलाग्दो तथ्यांङ्क उल्लेख गर्नु भएको पाइयो। यसवाट प्रष्ट हुन्छ — हज्जारौं मानिसहरुको आस्था यसमा जोडिएको छ । हिन्दू समाजमा वली-प्रथा निकै लामो समयदेखि चलिआएको छ र धेरै देवी मन्दीरहरुमा वली दिने गरी आएको छ । वली दिने कार्य व्यक्तिगत तवरबाट मात्र नभएर सरकारी खर्चमा समेत हुने गरेका दृष्टान्तहरु पनि छन । सरकारी निकायवाट तथा सरकारी अनुदान प्राप्त गरी गुठीको माध्यमवाट पनि कतिपय चाड पर्वका सिलशीलामा पशु वली दिने गरिएको पाइन्छ। सही-गलत जे भए पनि वली-प्रथाले नेपाली समाजमा जरो गाडेको छ र यो एक साँस्कृतिक मान्यताको विषय पनि बनेको छ । त्यसैले यो सामाजिक सन्दर्भ र यथार्थताको सम्पूर्ण रुपमा अनदेखा गरेर वली-प्रथा तत्काल वन्द गर्नु भनी अहिले नै यस अदालतवाट आदेश

जारी गर्नु मनासिव देखिदैन । तर यसो भन्नुको तात्पर्य वली-प्रथा कायम रहनु पर्छ भन्ने होइन । धार्मिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, पर्यावरणीय वा नैतिक तथा तार्किक हरेक दृष्टिले विचार गर्दा वली-प्रथामा रोक लगाउनु वाञ्छनीय देखिन्छ । तर यसका लागि सर्व-प्रथम व्यापक रुपमा जनचेतना अभिबृध्दि गर्नु आवश्यक छ । सामाजिक परिवर्तनको मुख्य आधार सामाजिक चेतना हो र सामाजिक चेतनाले स्वीकार गरेको परिवर्तन नै दीगो र टिकाउ हुन्छ। सामाजिक संरचना, मानिसको आस्था, साँस्कृतिक मान्यता आदि विविध पक्षलाई सम्वोधन गरी निश्चित समयसीमा भित्र वलीप्रथा समाप्त गर्ने रणनीतिक योजना तयार गरेर चरणबध्द रुपमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु पर्दछ । यसरी वली दिने प्रथा बन्द गर्न केही समय लाग्ने हुन सक्दछ । तत्कालका लागि नियन्त्रणका उपायहरु अपनाउन सकिन्छ । दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको वली दिने कार्यमा नियन्त्रण कायम गरी क्रमिक रुपमा यसको मात्रा घटाउदै लैजाने उपाय स्वरुप वली दिनेवाट संस्थागत रुपमा आकर्षक दस्तुर असुल गर्ने, प्रकृयागत शर्तहरु निर्धारण गर्ने, वली दिन पाउने अधिकतम संख्या निर्धारण गर्ने, वली दिने पशुको अधिकतम र न्यूनतम उमेर निर्धारण गर्ने, अस्वस्थ वा विरामी पशु पन्छीलाई वली दिन नपाउने गरी प्रतिबन्ध लगाउने जस्ता आवश्यक र उपयुक्त शर्तहरु निर्धारण गरी निरोधात्मक उपायहरु अपनाएर पनि वली दिने कुरालाई निरुत्साहित वा हतोत्साहित गर्दै लैजान सकिन्छ । यस कुरामा गम्भीर ध्यानाकर्षण हुन आवश्यक भएवाट सोही वमोजिम गर्न गराउन नेपाल सरकारका सम्बध्द निकायहरुको नाउँमा निर्देशात्मक आदेश जारी गर्नु मनासिव देखिन आयो ।

41. अव, वली दिन ल्याइएका पशु पन्छी उपर निर्दयी, क्रुर वा पीडादायी व्यवहार हुन दिनवाट रोक्न र पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा २७ वमोजिमको समिति गठन गर्न भनी आदेश जारी गर्नु पर्ने, नपर्ने के हो भन्ने तेश्रो प्रश्नको सन्दर्भमा विचार गरिन्छ । यो प्रश्नको निरोपण गर्न सर्व प्रथम पशु अधिकार र अन्य मुलुकमा रहेका प्रचलन सम्बन्धमा केही उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

42. विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरुको अध्ययनवाट प्रत्येक जीवजन्तुको वाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकार छ र यसलाई कानूनव्दारा संरक्षित गरिनु आवश्यक छ भन्ने

देखिन्छ । जनावरलाई पनि सम्मान र प्रतिष्ठाको अधिकार रहन्छ र यस्तो अधिकारको स्वेच्छाचारी तवरवाट अपहरण गरिनु हुदैन भन्ने मान्यता समसामयिक विश्व-समाजमा (Contemporary world community मा) स्थापित हुदै आएको पाइन्छ । जनावर संरक्षण सम्बन्धी विश्व समाज (World Society for the Protection of Animals) को प्रयासमा पशु उपरको अत्याचार रोकी कल्याणकारी व्यवस्था गर्ने अभिप्रायले पशु कल्याणको विश्वव्यापी घोषणापत्र (Universal Declaration of Animal Welfare) जारी भएको छ । पशु स्वास्थ्य सम्बन्धी विश्व संगठन (*The World Organization for Animal Health* (OIE)[3] ले पशुको स्वास्थ्य र पशु कल्याणको क्षेत्रमा प्रेरणादायी कार्य गर्दै आएको छ । यो पशु स्वास्थ्य सम्बन्धी विश्व संगठनले "कुनै पनि पशु राम्रो अवस्थामा छ भन्ने मानिनको लागि त्यस्तो पशु स्वस्थ्य, सहज, उचित हेरचाह पुगेको, सुरक्षित, आफ्नो स्वभाव अभिव्यक्त गर्न सक्ने, तथा कुनै पीडा वा डर-त्रासवाट पीडित नभएको अवस्थामा हुनु पर्दछ" भनी मापदण्ड निर्धारण गरेको पाइन्छ[4] । OIE Guidelines को परिच्छेद ७.१.२ मा जनावरको निम्न ५ प्रकारका स्वतन्त्रता हुने कुरा उल्लेख भएको देखिन्छः[5]

1. भोक, तिर्खा र कुपोषणवाट स्वतन्त्रता (freedom from hunger, thirst and malnutrition);
2. डर तथा पीडावाट स्वतन्त्रता (freedom from fear and distress);

---

3 OIE ... (Intergovernmental Organization) ... The Office International Des Epizooties ... World Organisation for Animal Health ... OIE ... (Acronym) ...

4 "An animal is in good state of welfare if it is healthy, comfortable, well nourished, safe, able to express innate behaviour and if it is not suffering from unpleasant states such as pain, fear and distress" - World Organisation for Animal Health

5 " *Brambell's Five Freedoms*" ...

3. शरीरिक तथा उष्णीय वा तापीय असहजताबाट स्वतन्त्रता (freedom from physical and thermal discomfort);

4. पीडा, चोटपटक र रोगवाट स्वतन्त्रता (freedom from pain, injury and disease);

5. आफ्नो प्राकृतिक स्वभाव अभिव्यक्त गर्ने स्वतन्त्रता (freedom to express normal patterns of behavior)

43. पशुलाई मानिसको “सम्पति” मान्ने आम प्रचलन रही आएको छ । तथापी, कतिपय पशु संरक्षित वर्गमा पर्दछन भने कतिपय पशु उपर व्यक्तिको स्वामित्व भएर पनि उनीहरुको स्वास्थ्य र संरक्षणको दायित्व राज्यमा निहित रहने अवस्था रहन्छ । वस्तुतः कुनै सम्पति व्यक्तिको निजी सम्पति भए पनि त्यसको उपयोग व्यक्तिले जथाभावी तवरबाट गर्न पाउदैन। कानूनद्वारा निर्देशित मापदण्ड भित्र रहेर आफ्नो सम्पतिको उपयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । पशु पन्छीमा पनि मानिसमा जस्तै जीवन वा प्राण रहने भएवाट अन्य सम्पतिको तुलनामा पशुधनको प्रयोग वा उपयोग गर्दा दया, करुणा जस्ता सम्वेदनायुक्त मानवीय मूल्य मान्यताहरु अनुकूलको व्यबहार गर्नु वाञ्छनीय हुन जान्छ भन्ने मान्यता अहिले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित हुदै आएको देखिन्छ ।

44. पशुको पनि बाँच्न पाउने हक छ भन्ने कानूनी मान्यता विसौं सताव्दीको उपज हो । आधुनिक संविधानहरुले बाँच्न पाउने हकलाई मानिसको आधारभूत मौलिक हकको रुपमा स्वीकार गरेका छन । यो एक अहरणीय, अविभाज्य हक हो । जीवनको यस हकमा सम्मान र प्रतिष्ठापूर्वक, स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा वाँच्न पाउने हक समेत अन्तर्निहित रहेको छ । यो स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणको विषयवस्तु भित्र पशु अधिकारको विषय पनि जोडिन पुग्दछ । यसका अतिरिक्त पशुको आफ्नै स्वतन्त्र हक पनि छ । खासगरी घर-पालुवा पशुहरुको सफा र स्वच्छ वातावरणमा वाँच्न पाउने हक, मानिसबाट अनावश्यक पीडा पुर्याउन नहुने सम्बन्धी हक, आहारा खान पाउने, ओत वा छहारीमा बस्न पाउने पशुको हकको संरक्षण गर्नु सम्बन्धित पशु-धनीको दायित्व हुन आउदछ । त्यसैले प्रतिष्ठा र असल व्यबहार केवल मानिसका लागि मात्र नभएर पशु-पंछीहरु समेतको सरोकारको विषय बन्दछन । पशुलाई कुटपीट गर्ने, पुच्छर निमोठ्ने (बटार्ने), धेरै भारी बोकाउने, यातना दिने,

क्रुर र यातनापूर्ण व्यबहार गर्ने जस्ता कार्य वा क्रियाकलाप स्वीकार्य हुदैनन्, त्यस प्रकारका कार्य वा क्रियाकलाप आधुनिक समाजले अङ्गिकार गरेको मान्यता र कानून प्रतिकूल कार्य मानिन्छन । पशु उपर गरिने विभिन्न प्रकारका वैज्ञानिक परीक्षणलाई समेत नियमन र व्यवस्थित गरी वाञ्छित सीमाभित्र कायम राख्ने तर्फ पनि प्रयास हुदै आएको पाइन्छ । यसरी विकशित हुदै आएका आयामहरुबाट हामीले पनि लाभ प्राप्त गर्न सक्नु पर्ने हो । तर हाम्रो यथार्थता तर्फ दृष्टिगत गर्दा त्यस प्रकारको उत्साहप्रद अवस्था देखा परेन ।

45. Jeremy Bentham का अनुसार कसैको अधिकारको सम्बन्धमा निष्कर्ष निकाल्दा त्यो वस्तु वोल्न वा तर्क गर्न सक्दछ वा सक्दैन भन्ने आधारमा नभएर उसले पीडा-वोध गर्छ, गर्दैन भन्ने आधारमा निचोडमा पुग्नु पर्दछ ।[6] उनले अधिकारको प्रत्याभूति गर्दा पीडा-बोध गर्ने कुरालाई मुख्य आधारको रुपमा लिनु पर्ने मान्यता अगाडी सारेको पाइन्छ । जसरी मानिसले पीडा बोध गर्दछ, त्यसैगरी पशुले पनि पीडा वोध गर्दछ र आफ्नो भाषामा अभिव्यक्त पनि गर्दछ । कुन जनावर मानिसका लागि कति उपयोगी हुन्छ भन्ने आधारमा मात्रै उसको अधिकार निर्धारण हुने होइन । जनावरमा पनि पीडा, आनन्द, डर, निराशा वा हताशा, एक्लोपन तथा मातृत्व-प्रेम महशुस गर्ने क्षमता र स्वभाव हुन्छ । यसैका आधारमा अधिकारको निर्धारण गरिन्छ, गरिनु पर्दछ । परम्परागत उपयोगितावादी तथा संरक्षणवादी अवधारणा अनुसार मूलतः पशुलाई उपभोग्य वस्तुको दृष्टीले हेर्ने गरी आएको भए पनि पछिल्लो समयमा आएर पशु अधिकारका प्रणेताहरुले पशुका पनि आधारभूत अधिकार छन र त्यसको संरक्षण गर्ने दायित्व मानिसमा रहेको छ भन्ने मान्यता अगाडी सारेको देखिन्छ । Peter Singer ले आफ्नो Animal Liberation नामक पुस्तकमा "the basic principle of equality does not require equal or identical *treatment*; it requires equal *consideration*" भनी उल्लेख गरेका छन । पशु अधिकारको विषयमा यही विन्दुवाट विष्लेषण गर्नु पर्ने हुन्छ । पशुले पनि पीडा र शोषणवाट मुक्त रही वाँच्न पाउनु पर्दछ ।

---

6 'When deciding on a being's rights, "The question is not 'Can they reason?' nor 'Can they talk?' but 'Can they suffer?' भनी Jeremy Bentham ले An Introduction to the Principles of Morals and Legislation (1789) [illegible]

46. पशु अधिकार सम्बन्धी आधुनिक अवधारणा अनुसार मानिस वाहेकका अन्य प्राणीहरुको पनि यातना वा पीडाबाट मुक्त रही जीउन पाउने हक रहन्छ भन्ने मानिन्छ । जैविक भिन्नताका आधारमा नैतिक मूल्य र जीवनको आधारभूत संरक्षणको कुरामा विभेद गर्नु हुदैन । यस पक्षमा सन् १९७० देखि अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा वहस हुदै आएको छ । यसै सन्दर्भमा पशु अधिकारका प्रशिध्द लेखक तथा अभियन्ता Richard D. Ryder ले ***“Speciesism”*** को अवधारणा अगाडी सारेको पाइन्छ [7]। उनले Speciesism लाई जातीय विभेद, लैङ्गिक वा वर्णभेद जस्ता कुराहरुसंग तुलना गर्दै यसलाई नियन्त्रण गर्नु पर्ने धारणा अगाडी सारेका छन। केवल जैविक उत्पतिमा फरक रहेको आधारमा प्राणी मात्रको लागि अपरिहार्य पीडारहित तवरबाट वाँच्न पाउने हकवाट पशुलाई वञ्चित गरिनु हुदैन भन्ने कुरामा यस अवधारणाले जोड दिन्छ । “मत्स्य-न्याय” जसरी बलियाले निर्धा उपर अत्याचार गर्न पाइदैन भन्ने मान्यतामा आधारित भएर यो अवधारणा विकाश गरिएको देखिन्छ ।

47. पशु अधिकारको विकाशक्रम तर्फ दृष्टिगत गर्दा पशुको संरक्षण, उन्नती वा पशु-हकको विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कुनै छुट्टै सन्धी सम्झौता भएको देखिदैन । संयुक्त राष्ट्र संघले यसबीचमा मानिसको अधिकार सम्बन्धमा केन्द्रित भएर कार्य गरेको पाइन्छ । तर पशु अधिकारको विषयमा कुनै सन्धी सम्झौता हुन सकेको पाइदैन । मानिसको सुःख दुःखमा साथ दिने, अनेक ब्यवहारिक जीवनको सहयोगी र स्वयम् आहाराको बस्तुको रुपमा रही आएको पशु पन्छीको अधिकार सम्बन्धमा धेरै काम गर्न बाँकी छ । वातावरणीय न्यायको सन्दर्भमा पशु अधिकारका केही विषय सम्बोधित हुने गरेका छन । वातावरणीय न्याय-शास्त्रीहरुका अनुसार पशु अधिकारका सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय न्यायको विकाशक्रमलाई तीन चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छः

48. **पहिलो चरणमा;** मानिसको हीत वा श्वार्थ संरक्षणका लागि प्रकृति संरक्षण गर्नु पर्ने धारणाको विकाश भयो । यसै अभिप्रायबाट Declaration on the Protection of Birds Useful to Agriculture (1875), Convention Designed to Ensure the Protection of Various

---

7 Oxford English Dictionary म Speciesism भन्नले “the assumption of human superiority over other creatures, leading to the exploitation of animals” भनी उल्लेख गरिएको छ ।

Species of Wild Animals which are Useful to Man or Inoffensive (1900), Convention for the Regulation of Whaling (1931) जारी भएको देखिन्छ । उल्लेखित महासन्धी तथा घोषणापत्र जनावरहरु उपयोग गर्न पाउने मानिसको हक प्रत्याभूत गर्नमा नै केन्द्रित रहेको देखिन्छ । **दोस्रो चरणमा;** अन्तरबंशीय समन्याय (intergenerational equity) सम्बन्धी अबधारणाको विकाशक्रम प्रारम्भ भई परम्परागत anthropocentrism को धारणामा परिवर्तनको सिलशीला सुरु भएको पाइन्छ । उदाहरणको लागि सन् १९४६ को ह्वेल माछा सम्बन्धी महासन्धीलाई लिन सकिन्छ । यसको प्रस्तावनामा भावी पिँढीको हीतको लागि ह्वेलको संरक्षण गर्नु आवश्यक भएको व्यहोरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ[८]। यस अभिब्यक्तिबाट भविष्यको पिँढीको आवश्यकतापूर्तिको लागि ह्वेल माछाको संरक्षण गर्ने उद्देश्यले महासन्धी भएको देखिन आउदछ । यसैगरी Stockholm Declaration मा पनि वर्तमान तथा भावी पुस्ताको लागि पर्यावरण संरक्षण गर्नु र यसलाई सावधानीपूर्वक तथा योजनाबध्द तवरबाट व्यवस्थापन गर्नु मानिसको कर्तव्य हो भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ[९]। पछि आएर यसलाई दिगो विकाशको आधारको रुपमा उल्लेख गर्ने गरिएको छ र परिणामतः पशु संरक्षणको विषय पनि परोक्ष रुपमा केही हदमा सम्बोधित हुन पुगेको देखिन्छ । **तेश्रो चरणमा** आएर मात्र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरुमा प्रकृतिको अधिकारलाई एक छुट्टै महत्वपूर्ण विषयको रुपमा लिई यसको महत्व (intrinsic value) स्वीकार गरिएको देखिन्छ। UNEP Biodiversity Convention (1992) मा जैविक विविधताप्रतिको सचेतना स्वीकार गर्दै यसको पर्यावरणीय, जैविक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, साँस्कृतिक, मनोरञ्जनात्मक आदि मूल्य

---

8 "it is in the interest of the nations of the world to safeguard for future generations the great natural resource represented by the whale stocks" – Preamble of the Whaling Convention, 1946

9 "man bears a solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generations... ...the natural resources of the earth must be safeguarded for the benefit of present and future generations through careful planning and management" - Stockholm Declaration

भएको कुरालाई आत्मसात् गरी प्रत्येक जीवमा रहेको आत्म-सम्मान र प्रतिष्ठाको बिना कुनै भेदभाव संरक्षण हुनु पर्ने उद्घोष गरिएको छ[10]।

49. पशु अधिकार र संरक्षण सम्बन्धमा उपरोक्त अनुसार केही प्रसंग उल्लेख गरेपछि अव पशु उपर गरिने निर्दयी व्यवहार सम्बन्धी केही अवधारणा उल्लेख गर्नु प्रासंङ्गिक हुनेछ । पशु उपरको क्रुरता वा निर्दयी व्यवहार भन्नाले मानिसव्दारा नियतवश दिइएको पीडा भन्ने बुझिन्छ। पीडा वास्तवमा पीडा नै हुन्छ, यसलाई कानूनव्दारा निषेधित गरिएको छैन भन्दैमा पीडाप्रतिको कुनै सामाजिक वा नैतिक दायित्व नै हुदैन भन्ने होइन । पीडा, निर्दयिता, क्रुरतावाट आहत हुनु प्राणीमात्रको प्राकृतिक स्वभाव हो । यही मान्यताका आधारमा पशु अधिकारलाई हेर्नु पर्दछ । पशुलाई केवल उपभोग्य वस्तुको रुपमा मात्र हेर्नु हुदैन । पशुमा अन्तर्निहित प्राणी-स्वभावप्रति मानवीय सम्वेदनशीलता अपनाउन वाञ्छनीय छ ।[11]

50. जनावर उपर सक्रिय र निष्क्रिय (active and passive) गरी दुई तवरवाट पीडा पुर्याउने अवस्था रहन्छ । घर पाल्तु जनावरलाई आहारा वा पानी खान नदिई भोकै राख्नु, मौसमको प्रतिकुलता अनुसार ओत वा छहारीको व्यवस्था नगर्नु, विरामी परेको अवस्थामा पशु चिकित्सकवाट उपचार नगराई बेवास्ता गरी बस्नु आदि कुराहरु पशु उपर निष्क्रिय (passive) रुपमा पीडा पुर्याउने अवस्थाहरु हुन । सक्रिय रुपमा पीडा पुर्याउने कुराका दृष्टान्तहरु अनेकौं हुन सक्दछन । यसमा व्यक्तिको रिस वा आवेशको कारणवाट जानाजान पुर्याइने पीडादेखि धर्म, परम्परा, संस्कृति, व्यवसाय, मनोरञ्जनका दृष्टिले पुर्याइने पीडाका कुराहरु पर्दछन । पशु उपर गरिने अनावश्यक वैज्ञानिक परीक्षण (Unnecessary scientific experiments or demonstrations) का कुरालाई समेत समसामयिक पशु

---

10 UNEP Biodiversity Convention (1992) म "Conscious of the intrinsic value of biological diversity and of the ecological, genetic, social, economic, educational, cultural, recreational and aesthetic values of biological diversity and its components" [illegible] "every form of life is unique, warranting respect regardless of its worth to man" [illegible] छ।

11 Charles Darwin [illegible] The Descent of Man (1871) [illegible] "There is no fundamental difference between man and the higher mammals in their mental faculties."

अधिकारकर्मीहरुले पशु-पीडाको आपतिजनक पक्ष हो भनी ठान्ने गरेको पाइन्छ । शारीरिक पीडाको तुलनामा मानसिक पीडा बढी दुःखदायी हुन्छ । पशुको पनि मानिसमा हुने जस्तै मानसिक सम्बेदना रहन्छ । यसैले Temple Grandin र Catherine Johnson ले आफ्नो “Animals in Transition” आलेखमा जनावर उपर गरिने सवैभन्दा पीडादायक व्यबहार भनेको उसलाई डर, त्रास देखाई आतंङ्कित पार्नु हो भनी जोड दिएका छन ।[12]

51. अन्य देशको प्रयोग र प्रचलन तर्फ पनि केही दृष्टी दिनु आवश्यक देखिन्छ । प्रत्येक प्राणीप्रति माया, दया वा करुणा (compassion) राख्नु मानव मात्रको कर्तव्य हुन्छ । भारतीय सर्वोच्च अदालतले त्यहाँको संविधानको धारा ४८, ४८क. तथा धारा ५१क. को व्याख्या गर्दै प्रत्येक नागरिकमा प्राणीहरुप्रति दया वा करुणा राख्ने कर्तव्य रहेको छ भनी सिध्दान्त प्रतिपादन गरेको छ[13] । यसैगरी मानवीयता (humanism) अर्को सम्वेदनशील पक्ष रहेको छ । यसको तात्पर्य समस्त प्राणी जगतप्रति मानवीय सम्वेदना रहनु पर्दछ भन्ने हो । प्राणी उपर अमानुषिक पीडा वा कष्ट नदिने र संरक्षणकारी कार्य गर्ने कुरा प्रस्तुत प्रसंङ्गमा मानवीयताका विषय मानिन्छ । भारतीय अदालतले पशु अधिकारको विषयलाई eco-centric principles का आधारमा हेर्दै आएको देखिन्छ । T. N. Godavarman Thirumulpad समेतका केही विवादका सन्दर्भमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्यालाई यस कुराको उदाहरणको रुपमा लिन सकिन्छ[14] । अत्यावश्यक नभएका क्रियाकलाप (non-

---

12 [illegible] - “The single worst thing you can do to an animal emotionally is to make it feel afraid. Fear is so bad for animals. I think it is worse than pain. I always get surprised looks when I say this. If you gave most people a choice between intense pain and intense fear, they’d probably pick fear.”

13 हेर्नुहोस: State of Gujarat v. Mirzapur Moti Kureshi Kassab Jamat and Others (2005) 8 SCC 534

14 [illegible] T. N. Godavarman Thirumulpad v. Union of India and Others (2012) 3 SCC 277, T. N. Godavarman Thirumulpad v. Union of India and Others (2012) 4 SCC 362 तथ, Centre for Environmental Law World Wide Fund, India v. Union of India and Others (2013) 8 SCC 234

essential activities) मा जनावरको प्रयोग गर्ने गरिएको कुरातर्फ पनि आधुनिक पशु-अधिकारकर्मीहरुको ध्यानाकर्षण हुने गरेको पाइन्छ । Bullock-cart race, Jallikattu[15] जस्ता कार्य केवल मानिसको मनोरञ्जनका लागि खेलाइने खेल भएको, यसबाट पशुमा डर पैदा हुने, पीडा पुग्ने भएको र यसलाई “non-essential activities” मान्नु पर्ने भएबाट यसलाई निषेध गर्नु पर्ने दृष्टिकोण भारतीय सर्वोच्च अदालतले अपनाएको देखिन्छ ।[16] Prevention of Cruelty to Animals Act तथा Animal Welfare Act मा रहेको प्रावधान अनुसार भारत सरकारले Committee for the Prevention of Cruelty to Animals / Animal Welfare Board आदि गठन गरी कार्य सञ्चालन गरी आएको पाइन्छ । पशु उपर गरिने क्रुर र अमानवीय व्यबहारलाई दण्डनीय घोषित गरिएको छ । सरकारी स्तरमा मात्र नभएर नागरिक समाज वा निजी क्षेत्रबाट पनि जनावर उपर हुने गरेका अत्याचारपूर्ण, निर्दयी वा क्रुर व्यवहार विरुध्द विविध कार्यक्रमहरु सञ्चालित हुने गरेका प्रसस्तै उदाहरण छन ।

52. पर्यावरण केन्द्रित सिध्दान्त (Eco-centric principles) मा आधारित भएर विभिन्न देशमा पशु अधिकार संरक्षणको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । जर्मनीको संविधानमा सन् २००२ मा गरिएको संशोधनवाट जनावरको प्रतिष्ठा (“animal dignity”) को संरक्षण गर्ने दायित्व राज्यमा हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । जर्मनीको पशु कल्याण सम्बन्धी कानूनले जनावर जुधाउने लगायतका जनावरलाई पीडा पुग्ने वा शरीरिक नोक्सानी हुने किसिमका क्रियाकलाप गर्न नपाउने गरी संरक्षण प्रदान गरेको छ । स्वीट्जरलैण्ड, स्लोभेनिया, अष्ट्रिया समेतका केही देशहरुमा व्यक्तिको हक र पशु अधिकारका वीच सन्तुलन कायम गर्नु पर्ने र पशु उपर अनावश्यक पीडा, नोक्सानी वा डर-त्रास पैदा गर्न नहुने गरी संवैधानिक प्रत्याभूति प्रदान गरिएको देखिन्छ । वेलायती कानून अनुसार पशु उपर क्रुर व्यवहार गर्नेलाई ५१ हप्तासम्म

15 [illegible]

16 [illegible] Animal Welfare Board of India Vs A. Nagaraja & Ors, SC India, Civil Appeal No. 5387 of 2014 (Judgement delivery: May 07, 2014)

कैद र २०,००० पाउण्ड सम्म जरिवाना हुन सक्दछ । वेलायतले सताव्दी पहिले नै सन् १९११ मा Protection of Animals Act बनाएको हो । त्यहाँको Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals ले दवाव समुहको रुपमा पशु संरक्षणको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आएको पाइन्छ । पशुलाई कडा श्रममा लगाउनेलाई समेत कैद तथा जरिवाना सजाय तोकिएको छ । London Police Act 1839, Protection of Animals Act 1934, Abandonment of Animals Act 1960, Criminal Damage Act 1971, Animal Welfare Act 2006 लगायतका कानूनहरुले जनावर उपर पीडा वा नोक्सानी पुर्याउन नपाउने गरी संरक्षण प्रदान गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था गरेका छन । नर्वेको Animal Welfare Act, 2010 मा "animals have an intrinsic value which is irrespective of the usable value they may have for man. Animals shall be treated well and be protected from the danger of unnecessary stress and strain" भन्ने उल्लेख भएको छ । यस्ता प्रावधानहरुलाई पशु अधिकार संरक्षणतर्फ लक्षित कल्याणकारी कदमको रुपमा लिन सकिन्छ ।

53. ईजिप्टको कानूनले घर पालुवा जनावरलाई अमानवीय तवरबाट कुटपीट गर्ने वा मार्ने कार्यलाई दण्डनीय तुल्याएको छ । वेलायती प्रयासमा १०० वर्ष भन्दा अगाडी स्थापना गरिएको "Egyptian Society for the Prevention of Cruelty to Animals" नामक संस्थाको सक्रियतामा त्यहाँ "राँगो-जुधाउने" परम्परा उपर रोक लगाउन सफलता प्राप्त भएको छ । दक्षिण सुडानको अपराध-संहिताले जवावर उपरको क्रुरता वा पीडा पुर्याउने कार्यलाई निषेध गरेको छ । जनावर माथि धेरै भारी लाद्रे/बोकाउने, वच्चा, बुढा, रोगी पशुबाट निर्मम तवरले सेवा प्राप्त गर्ने कुरालाई सुडानी कानूनले दण्डनीय घोषित गरेको छ । यसका साथै, दक्षिण सुडानको अपराध-संहिताको दफा १९६ मा जनावरका सम्बन्धमा रहेको प्रावधान यहाँ उधृत गर्नु सन्दर्भिक देखिन्छ:

> "Whoever cruelly beats, tortures or otherwise willfully ill-treats any tame, domestic or wild animal, which has previously been deprived of its liberty, or arranges, promotes or organizes fights between cocks, rams, bulls or other domestic animals or encourages such acts, commits an offence, and upon conviction, shall be sentenced to imprisonment for a term not exceeding two months or with a fine".

54. अर्जेण्टिना, कनाडाले पनि जनावर उपर क्रुर व्यवहार गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाएका छन्। अमेरिकाको Animal Welfare Act, 1966 मा पशु उपरको व्यवहार, शोध वा अनुसन्धान कार्यमा यसको प्रयोग तथा पशुको कल्याणकारी व्यवस्थापन सम्बन्धमा उल्लेख भएको पाइन्छ । जापानको Welfare and Management of Animals Act, 1973 मा "no person shall kill, injure, or inflict cruelty to animals without due course" भन्ने उल्लेख भएको छ । यस कानूनले गाई, घोडा, बाख्रा, भेडा, सुँगुर, कुकुर, विरालो, परेवा, कुखुरा, खरायो, हाँस आदि सवै प्रकारका घर पालुवा जनावर तथा चरा-चुरुङ्गीहरु उपर पीडा पुर्याउन नहुने, क्रुर व्यवहार गर्न नपाइने र उचित कारण बिना त्यस्तो कार्य गर्नेलाई अवस्थानुसार एक वर्षसम्म कैद सजाय समेत हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । फ्रान्समा पशु उपर क्रुर व्यवहार गर्नेलाई दुई वर्षसम्म कैद तथा ३०,००० यूरोसम्म[17] जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। जर्मनी तथा ईटालीमा यो सजायको हद तीन वर्ष तोकिएको छ । ईटालीमा जरिवानाको हद न्यूनतम ३००० यूरो र अधिकतम १,६०,००० यूरो[18] तोकिएको छ । अष्ट्रेलियामा पशु संरक्षण तथा पशु उपर गरिने क्रुर व्यवहार नियन्त्रण सम्बन्धमा विभिन्न कानूनी व्यवस्था गरी कतिपय कार्यलाई दण्डनीय घोषित गरिएको छ । संघीय तहको Animal Welfare Act, 1992 तथा प्रान्तीय तहका कानूनहरु अनुसार पशु संरक्षणका लागि कार्य भई आएको पाइन्छ ।

55. माथि उल्लेख गरिएका कुराहरु केही संक्षिप्त प्रतिनिधिमूलक दृष्टान्त मात्रै हुन । विश्वका अन्य कैयौं देशहरुमा पशु अधिकार संरक्षणका लागि प्रयास हुदै आएका छन । पशु उपर गरिने निर्दयी व्यवहारलाई दण्डनीय बनाइएको छ । संरक्षणका विविध कार्यक्रमहरु कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् । तर हाम्रो स्थिति भने फरक किसिमको देखिन्छ । कानूनी वा व्यवहारिक कुनै दृष्टीले हेर्दा पनि हाम्रा प्रयासहरु कमजोर अवधारणागत धरातलमा

17 करिब ३५ लाख नेपाली रुपैयाँ बराबर ।

18 लगभग दुई करोड रुपैयाँ बराबर ।

रुमलिएको अवस्था देखा पर्दछ । प्रथमतः पशु अधिकार सम्बन्धी कानून स्वयममा अपर्याप्त र अपूर्ण छ । दोस्रो, भएका कानूनको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता कायम गर्न सकिएको पाइदैन । पशु उपर गरिएको निर्दयी व्यवहारलाई फौजदारी कसुरको रुपमा परिभाषित गरी दण्डनीय घोषित नगर्नुलाई यस कुराको ज्वलन्त उदाहरणको रुपमा लिन सकिन्छ । मुलुकी ऐन, चौपायाको महलमा पशु सम्बन्धी केही प्रावधान रहेका भए पनि सो प्रावधान गाई गोरुलाई कुट्न, घाइते वा अङ्गभङ्ग गर्न वा मार्न नहुने कुरामा नै सिमित रहेको देखिन्छ । गाईलाई लक्ष्मीको रुपमा पूजा गरिने हिन्दू धर्म र संस्कारवाट अभिप्रेरित भई यो कानूनी प्रावधान निर्माण भएको देखिन्छ । उक्त चौपायाको महलले गाई, गोरु बाहेक अन्य पशु पन्छी उपर गरिने निर्दयी व्यवहारका सम्वन्धमा कुनै कुरा उल्लेख गरेको देखिदैन । गाई गोरु उपर हुने कतिपय क्रुर वा निर्दयी व्यवहारलाई पनि यस कानूनले समेट्न सकेको पाइदैन । पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ तथा पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५ लगायतका कानूनले पनि पशु उपर हुने क्रुर वा निर्दयी व्यवहारलाई दण्डनीय घोषित गरेको देखिदैन ।

56. पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा २७ मा पशुप्रति निर्दयी व्यवहार गर्न रोक लगाउन सकिने प्रावधान रहेको भए पनि यसलाई समेत कार्यान्वयनमा ल्याइएको देखिदैन । करिव १७ वर्ष पहिले जारी भएको उक्त ऐनको दफा २७ मा "***नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी पशु प्रति हुने निर्दयी व्यवहार रोक्नको लागि एउटा समिति गठन गर्न सक्नेछ र त्यस्तो समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार सोही सूचनामा तोकिदिए वमोजिम हुनेछ***" भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर अहिलेसम्म त्यस प्रकारको समिति गठन भएको देखिन आएन । निसन्देहः पशु अधिकार संरक्षणका लागि यो प्रावधान पर्याप्त छैन । सांकेतिक रुपको भए पनि १७ वर्ष अगाडी बनेको कानूनलाई अहिलेसम्म पनि प्रयोगमा नल्याउनु विडम्वनाको विषय बनेको छ ।

57. मानिस र पशु पन्छी बीचको सम्बन्ध अत्यन्त गहिरो र प्रगाढ छ । मानिसको आहारा पशु पन्छी हुने गर्दछन्; दैनिक उपभोगका लागि दुधको आपूर्ति पशुवाट नै हुदै आएको छ; मानिसको शरीर ढाक्ने वस्त्रको रुपमा पशु पन्छीका छाला वा भुत्ला प्रयोगमा आउदछन्;

मानव जीवन-रक्षाका लागि अनेकौं औषधीहरु पशु पन्छीको अंङ्ग-प्रत्यङ्गवाट निर्माण हुने गर्दछन । कतिपय अवस्थामा पशु वा पन्छी मानिसको साथी बन्दछ; मानिसको जीउ-धनको रक्षा, सुरक्षाका लागि खवरदारी गर्ने कार्य समेत कुकुर, सुगा जस्ता पशु पन्छीवाट हुने गरेको छ । मनोरञ्जनको माध्यम पशु पन्छी बनेका छन । सवारीको साधनको रुपमा तथा भार-वहन गर्ने माध्यमको रुपमा पनि पशुको प्रयोग हुने गर्दछ । बाँझो जमिन आवाद गर्न पशुको सहारा लिइन्छ; पशु पन्छीको मल-मुत्रले जमिनको उर्वर शक्ति बढाएको छ । कतिपय पशुको आहारा समेत अर्कोथरी पशुले नै भैदिनु परेको छ । यस प्रकारको अनुपम पर्यावरणीय चक्र-प्रणालीप्रति सम्वेदनशीलता नअपनाई पशु उपर बर्बर, क्रुर, निर्दयी व्यवहार गर्नु स्वयममा पशुत्व-ब्यवहार हुन जान्छ । मानिस विवेकशील प्राणी हो । मानवीय विवेक व्यवहारमा मुखरित हुनु पर्दछ । पशु उपर गरिने दया, माया, करुणा, प्रेमवाट अन्ततः मानव सभ्यताकै प्रबर्ध्दन र सम्बर्ध्दन हुने हो । यो वस्तु-तथ्यलाई शासन प्रणालीमा पनि आत्मसात् गरिनु आवश्यक देखिन्छ ।

58. गढीमाई मेलाका अतिरिक्त अन्य अनेकौं सन्दर्भमा पशु उपर गरिने निर्दयी व्यवहार समाजमा यत्रतत्र देखिन्छन । गोरु, राँगालाई पर्याप्त आहारा तथा पानी खान सम्म पनि नदिई लामो समयसम्म जोत्ने, निर्दयी तवरबाट कुटपीट गर्ने, गाडामा अत्यधिक भारी हाली भार-वहन गराउने, घोडा, गधा, भेडा आदिलाई अत्यधिक भारी बोकाउने, ट्रक, ट्रेक्टर जस्ता सवारी साधनमा भैसी-राँगा ओसारपसार गर्दा नाकमा प्वाल पारेर डोरीले बाँधी रगतपच्छे पार्ने, एक माथि अर्को जीवित पशु वा पन्छीलाई राखी हलचल गर्न नपाउने अवस्थामा राख्ने जस्ता घटना सामान्य दैनिकी बनेको प्रतित हुन्छ । कुखुरालाई निर्जीव-वस्तु जस्तो गरी पोको पारेर ओसारपसार गर्ने गरिएका दृष्टान्त जतातते देख्न सकिन्छ । नवजात पशु होस वा वृध्द, कुनै विभेद नगरी वली दिने सिलशीला पनि कायम नै छ । धर्मभीरु मनोविज्ञानवाट प्रभावित भएर नै भएपनि रोगी पशुको वली दिनु हुदैन भन्ने मान्यता समाजका केही वर्गमा रहेको पाइन्छ। तर यसलाई सार्वजनिक उतरदायित्वको रुपमा परिभाषित वा निर्देशित गरिएको देखिदैन । वलीको नाउँमा ठूलो संख्याको पशुलाई निर्मम तवरवाट सार्वजनिक रुपमा काटमार गर्ने गरिएको पाइन्छ । हेर्ने मानिस हुन वा पशु, सवैलाई आतंङ्कित पार्ने कुरा समान्य बनेका

छन । धर्म, संस्कृति, परम्परा, खेती-किसानी, व्यापार व्यवसाय, सवारी यातायात, मनोरञ्जन आदि विविध नाममा पशु उपर निर्दयी व्यवहार हुने गरेका भए पनि त्यसलाई रोक्ने तर्फ कुनै सार्थक प्रयास भएको देखिदैन । यस प्रकारको अवस्था कायम रहन दिनु उचित होइन । पशु अधिकारको प्रत्याभूति दिन, पशु कल्याणको प्रवन्ध गर्न र पशु उपर हुने सवै प्रकारका क्रुर, निर्दयी, निर्मम वा बर्बरतापूर्ण व्यवहार रोक्न नेपाल सरकारका तर्फवाट प्रभावकारी कदम चाल्नु वाञ्छनीय देखिन्छ । त्यसैले, पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा २७ वमोजिमको समिति तत्काल गठन गर्नु; पशु अधिकारलाई कानूनी मान्यता दिदै पशु उपर हुने गरेका निर्दयी, क्रुर, अमानवीय व्यवहारलाई परिभाषित गरी यसलाई दण्डनीय तुल्याउन आवश्यक कानून निर्माण गर्ने प्रकृया अपनाउनु; र कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समेत जो चाहिने सन्यन्त्र तयार गर्नु भनी विपक्षीहरुका नाउँमा आवश्यक आदेश जारी गर्नु मनासिव देखिन आयो ।

59. गढीमाई मेलाका क्रममा वली दिन ल्याइने पशु पन्छीहरुको क्वारेन्टाइन परीक्षण गर्ने सम्बन्धी चौथो प्रश्न उपर विचार गर्दा विपक्षी मध्येको केन्द्रिय पशु क्वारेण्टाइन कार्यालयको लिखित जवाफवाट नेपाल सरकारले वीरगञ्जमा पशु क्वारेण्टाइन कार्यालय र वारा जिल्लाको मटिअर्वामा पशु क्वारेण्टाइन चेकपोष्ट स्थापना गरी कार्य गरी रहेको भनी उल्लेख गरेको पाइयो । पशुको क्वारेण्टाइन परीक्षण गराउनु आवश्यक हुने कुरालाई विपक्षीहरुले स्वीकार गरेकै अवस्था देखिन्छ । पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को परिच्छेद २, दफा ३ देखि १५ सम्म पशु क्वारेण्टाइन सम्बन्धी विविध व्यवस्था रहेका छन । पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा नियमावली, २०५६ ले समेत क्वारेण्टाइन परीक्षण सम्वन्धमा थप प्रकृयागत व्यवस्था गरेको देखिन्छ । स्थायी वा अस्थायी प्रकृतिको क्वारेण्टाइन चेकपोष्ट स्थापना गरिने, क्वारेण्टाइन स्थल निर्माण गरिने, क्वारेण्टाइन अधिकृतको नियुक्ति गरिने, पैठारीकर्ताले पशु, पशुजन्य पदार्थ वा पशु उत्पादन सामग्रीलाई परीक्षणको लागि तोकिएको अवधिसम्म क्वारेण्टाइनमा राख्नु पर्ने, क्वारेण्टाइन प्रमाणपत्र दिने लगायतका नियमनकारी व्यवस्था ऐन तथा नियमावलीमा समावेश भएका देखिन्छन । उल्लेखित प्रावधानहरुले मूलतः पैठारी गरिने

"कुनै पशु, पशुजन्य पदार्थ वा पशु उत्पादन सामग्रीलाई" क्वारेण्टाइन परीक्षण गर्नु पर्ने गरी व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

60. कानून भएर मात्र प्रयोजन पुरा हुदैन, प्रभावकारी कार्यान्वयन भएमा मात्र कानूनको सार्थकता व्यवहारमा मुखरित हुन्छ । त्यसैले क्वारेण्टाइन परीक्षणको कार्यान्वयन स्थिति तर्फ दृष्टी दिनु आवश्यक छ । विपक्षी मध्येका कसैले पनि तथ्य र तथ्याङ्कको आधारमा क्वारेण्टाइन परीक्षणको स्थिति उल्लेख गरेको देखिदैन । गढीमाईमा लाखौंको संख्यामा वली दिइने गरिएको कुरामा सन्देह छैन । यो संख्याका पशुलाई राख्ने पर्याप्त स्थान र परीक्षण गर्ने आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति उपलव्ध छ वा छैन ? परीक्षण नियमित रुपमा गरिन्छ वा गरिदैन ? कतिवटा पशुको क्वारेण्टाइन परीक्षण गरी प्रमाणपत्र उपलव्ध गराइयो ? के कति पशुको नेपाल प्रवेशमा रोक लगाइयो ? पशु निकासी गर्ने सम्बन्धित मुलुकमा फिर्ता पठाइएका कुनै उदाहरण पनि छन कि ? भन्सार नाका बाहेक अन्य खुल्ला सिमानावाट चोरी पैठारी भै आउने पशु पन्छीको निगरानी र नियन्त्रण गरिएको छ, छैन ? यी र यस्ता अन्य कतिपय प्रश्नहरु अनुतरित देखिन्छन् । केवल औपचारिकता निर्वाह गर्ने किसिमको परीक्षणवाट कानूनको उद्देश्य पुरा हुदैन । सन् १९९५ मा धनुषा, महोतरी, सर्लाही, वारा, रौतहट र गोरखा जिल्लामा फैलिएको "*Peste Des Petits Ruminants*" नामक संक्रामक महामारी गढीमाई मन्दीरमा वली दिन भारतवाट ल्याइएको पशुवाट फैलिएको थियो र पछि सन् २००१ मा "mass vaccination" सुरु गर्दाको अवस्थासम्म यो संक्रमण देशको ५२ जिल्लामा देखा परिसकेको थियो भन्ने तथ्य पशु स्वास्थ्य निर्देशनालय अन्तर्गतको Veterinary Epidemiology Centre वाट सन् २०१२ मा प्रकाशित समाचारवाट देखिन्छ[19]। क्वारेण्टाइन परीक्षणमा रहेको कमी-कमजोरीको कारणवाट यो अवस्था आएको भनी सहज रुपमा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

19 [illegible] Status of Animal Disease Outbreak and Identification of Provisional Disease Free Zone / Area, Volume – 2, No. 1, Veterinary Epidemiology Centre, Tripureshwor, Kathmandu, February 2012, Page - 13.

61. विदेशवाट पैठारी गरिने पशुको क्वारेण्टाइन परीक्षण गर्नु एउटा आवश्यक र महत्वपूर्ण कार्य हो । खुल्ला सिमाना भएको कारणवाट क्वारेण्टाइन परीक्षणका क्रममा "पैठारीकर्ताले पशु, पशुजन्य पदार्थ वा पशु उत्पादन सामग्री पैठारी गर्दा क्वारेण्टाइन चेकपोष्टको वाटो भएर गर्नु पर्ने" भन्ने पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा ९ मा रहेको प्रावधानको कडाईका साथ पालना हुनु आवश्यक देखिन्छ । वीरगञ्जको पशु क्वारेण्टाइन कार्यालय र वारा जिल्लाको मटिअर्वाको पशु क्वारेण्टाइन चेकपोष्टवाट मात्र यस प्रकारको सेवा प्रदान भएको छ भनी विश्वस्थ हुन सकिने अवस्था देखिदैन । मिसिल संलग्न कागजातको अध्ययनवाट क्वारेण्टाइन परीक्षणको कार्यलाई प्रभावकारी तुल्याउन आवश्यक सन्यन्त्रको निर्माण र चुस्त एवम् भरपर्दो व्यवस्थापन मिलाउन तथा क्वारेण्टाइन प्रमाणपत्र लिनु पर्ने कार्यलाई अनिवार्य तुल्याउन आवश्यक रहेको देखिन आयो ।

62. निरोपण गर्नु पर्ने पाँचौं प्रश्न - वली दिइएका पशु पन्छीको मासु लगायतका पदार्थको व्यवस्थापन र यसवाट जनस्वास्थ्यमा पर्ने असर नियन्त्रण गर्न मासुको गुणस्तर निर्धारण, परीक्षण र नियन्त्रण गर्ने लगायतका आवश्यक प्रवन्ध मिलाउन र वातावरण प्रदुषण नियन्त्रण गर्न भनी आदेश जारी गर्नु पर्ने हो वा होइन ? भन्ने रहेको छ । यो प्रश्नको निरोपणका लागि गढीमाई मेला र पशु वली सम्बन्धमा रिट निवेदकहरुवाट प्रस्तुत हुन आएका केही तथ्य संक्षिप्त रुपमा निम्नानुसार उधृत गर्नु आवश्यक देखिन्छः

'प्रत्येक पाँच वर्षमा लाग्ने गढीमाई मेलामा बोका, राँगा, हाँस, कुखुरा, र मुसा गरी ५ जातका जीवलाई "पञ्चवली" भनी वली दिने गरिन्छ । प्रत्येक मेलामा हज्जारौं (करिव २५ — ३० हज्जार) राँगा लगायत अन्य पशु पन्छी गरी एक लाख भन्दा बढी संख्यामा वली दिने

गरिन्छ।[20] *यी पशुहरु नेपालका विभिन्न भागवाट तथा भारतवाट ल्याइएका हुन्छन ।*[21] *वारा जिल्लाको मटिअर्वामा एउटा चेकपोष्ट र वीरगञ्जमा एउटा कार्यालय रहेको छ भनिए तापनि पशुको क्वारेण्टाइन परीक्षणको प्रभावकारी र भरपर्दो व्यवस्था हुन सकेको पाइदैन । वली दिन पशु पन्छीलाई ओसारपसार गर्दा तथा वली दिने क्रममा जथाभावी काट्ने, निर्दयी र क्रुर व्यवहार हुने गर्दछ । वली दिने स्थानमा लगिएका पशुहरुको ठूलो भीडमा पुजारीहरु लगायतले पशु उपर निर्दयी व्यवहार देखिने गरी "अन्धाधुन्द हतियारको प्रयोग गरी" पशु-हत्या गर्ने गर्दछन । वली दिने कार्यमा राज्य कोषवाट समेत केही साधन श्रोत उपलव्ध हुने गरेको छ । वली दिन कुनै व्यवस्थित स्थान नभै खुल्ला मैदानमा काटमार गर्ने गरिएको छ। वली दिइएका पशु पन्छीको मासु वा सिनोको कारणवाट सो क्षेत्र दुर्गन्धित र प्रदुषित हुने गरेको छ र जनस्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने गर्दछ । यसबाट स्थानीय धार्मिक, सामाजिक एवम् साँस्कृतिक जीवनमा नकारात्मक असर पर्ने गरेको छ । यो स्थानलाई संसारको सवै भन्दा बढी पशु वली दिइने ठाउँको रुपमा चित्रण गरी विभिन्न सञ्चार माध्यमहरुवाट प्रचार प्रसार हुने गरेको छ । वली दिने पशुको स्वास्थ्य परीक्षण, वली दिइएका पशुको मासु जाँच गर्ने, अखाध मासु विक्री वितरण वा उपभोग गर्न नदिने जस्ता कुनै नियमनकारी कार्य हुन सकेका छैनन । मासु सडिगली नजाने व्यवस्थाको लागि चिस्यानको कुनै व्यवस्था गरिएको छैन । वली दिइएका पशुको मासु विक्रीका लागि ठेक्का वन्दोवस्त गर्ने गरिएको छ । मिति २०७१/०७/१६ मा वली दिइएका पशुको मासु विक्रीका लागि २ करोड ६७ लाख मूल्य खुलाई टेण्डर आव्हान गरिएको थियो । कतिपय*

20 [illegible]

21 [illegible] Gauri Maulekhi V. Union of India & others [illegible]

अवस्थामा स्थानीय मानिसहरुले वली दिइएको पशुको मासु जवरजस्ती लुटपीटको शैलीमा लैजाने र उपभोग गर्ने गरेको पनि पाइन्छ।

63. माथि उल्लेख गरिएका तथ्यहरु केही दृष्टान्त मात्रै हुन । तथापि, यति दृष्टान्त नै गढीमाई मेलामा दिइने पशु वलीको कारणवाट उत्पन्न भयावह स्थितिको आँकलन गर्न पर्याप्त देखिन्छ। यसरी जथाभावी पशु वली दिने कार्यवाट जनस्वास्थ्यमा समेत प्रतिकूल प्रभाव पर्ने गरेको छ भनी सहज रुपमा अनुमान गर्न सकिने विषय देखिन्छ । व्यवस्थापन पक्षमा रहेका कमजोरी, अभाव वा रिक्तताको कारणवाट जनस्वास्थ्य र पर्यावरणीय समस्या थप जटिल र सम्वेदनशील वनेका देखिन्छन । मासुको गुणस्तर निर्धारण, परीक्षण र नियन्त्रण गर्ने लगायतका पर्याप्त प्रवन्ध नमिलाइएको कारणवाट जनस्वास्थ्यमा परेको असरको मात्रा सम्बन्धमा कुनै खास अध्ययन भएको स्थिति देखा पर्दैन । संक्षेपमा भन्दा, जनस्वास्थ्य तथा वातावरण संरक्षणका लागि नेपाल सरकारका सम्बध्द निकायहरुको तर्फबाट हुनु वा गरिनु पर्ने व्यवस्थापन सम्बन्धी न्यूनतम आधारभूत कार्यहरु समेत भएको छ भनी सन्तुष्ट हुने अवस्था देखिन आएन ।

64. पशु वध र मासु परीक्षण सम्वन्धमा विधायिकाले कानून निर्माण गरी कतिपय विषय व्यवस्थित गर्न खोजेको देखिन्छ । यसका लागि पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५ जारी भएको छ । यस ऐनमा स्वस्थकर मासु विक्री व्यवस्थापन सम्वन्धमा कतिपय उपयोगी प्रावधान समावेश भएको देखिन्छ । उल्लेखित ऐनमा पशु वध गर्ने सम्बन्धमा केही प्रावधान समावेश भएको पाइन्छ । ऐनको दफा ८ मा *"कुनै पशु वध गर्नुभन्दा अघि पशु वधशाला स्थापना भएको क्षेत्रमा पशु वधशालामा र पशु वधशाला स्थापना नभएको क्षेत्रमा मासु सुपरीवेक्षकले तोकेको स्थानमा त्यस्तो पशु जँचाउनु पर्ने"* व्यवस्था रहेको छ । सोही ऐनको दफा ९ ले परीक्षण गर्दा *"वध गर्न उपयुक्त देखिएको पशुलाई पशु वधशालामा वध गर्नु पर्ने", तर पशु वधशाला स्थापना नभएको क्षेत्रमा मासु सुपरीवेक्षकले तोकेको समय र स्थानमा त्यस्तो पशु वध गर्नु पर्ने"* व्यवस्था गरेको देखिन्छ । उक्त ऐनको दफा १६ मा *"यस ऐनमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि परम्परादेखि चलिआएको चाडपर्व, धार्मिक पूजाआजा, कुनै भोजभतेर वा धार्मिक उत्सव जस्ता कार्यको सिलशीलामा पशु वधशाला बाहेकका स्थानमा पशु वध गर्न र छाला सहितको मासु उपभोग गर्न वाधा*

पुर्याएको मानिने छैन" भन्ने अपवादस्वरुपको व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।[22] ऐनमा रहेको यही प्रावधानलाई अगाडी सारेर विपक्षी लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ताहरुले गढीमाई मेलामा खुल्ला रुपमा वली दिइने गरिएको कुराको औचित्य प्रमाणित गर्न खोजेको पाइयो । कानूनतः बाधा नपर्ने भएको सम्मकै कारणवाट लाखौं पशु पन्छीलाई खुल्ला रुपमा वली दिने गरिएको कुराको औचित्य पुष्टी हुन सक्दैन । यसलाई उचित तवरबाट व्यवस्थापन गर्नु सरकारका सम्बध्द निकायहरुको कर्तब्य हुन्छ । ऐनको मूल प्रावधानलाई एकातर्फ पन्छाएर अपवादस्वरुपको व्यवस्थाको आड लिनु तर्कसंगत हुदैन । यसका अतिरिक्त ऐन नै लागु नगरी त्यस्तो ऐनले गरेको अपवादस्वरुपको व्यवस्थाको आड लिनु सरकारका लागि शोभनीय समेत देखिदैन ।

65. पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५ हेटौडा नगर क्षेत्रका केही भागमा वाहेक अहिलेसम्म देशका अन्य भागमा लागु हुन सकेको देखिदैन ।[23] ऐन निर्माण भएको १७ वर्षसम्म पनि लागु नगरिनु स्वयममा अनौठो विषय देखिन्छ । विधायिकाले निर्माण गरेको ऐन उचित समयसीमा भित्र नै कार्यान्वयनमा ल्याउनु कार्यकारिणी अंङ्ग (सरकार)को दायित्व हुन्छ । तर ऐन निर्माण भएको १७ वर्ष व्यतित हुदासम्म पनि सरकारले यो दायित्व निर्वाह गरेको देखिन आएन । उक्त ऐन कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक प्रकृयागत व्यवस्थाको लागि पशु बधशाला र मासु जाँच नियमावली, २०५७ समेत जारी भएको छ । "ऐन प्रारम्भ भएको क्षेत्रमा ऐन प्रारम्भ भएको मितिदेखी लागु हुने" भनी जारी भएको उक्त नियमावली समेत ऐन प्रारम्भ नभएको कारणवाट निष्कृय अवस्थामा रहेको देखिन्छ । विधायिकाले ऐन

---

22 [illegible] (ने.का.प. २०७२, नि.नं. ९३१९, अं १) [illegible]

23 पशु वधशाल र मसु जँच ऐन, २०५५ को दफा १ (२) म "ये ऐन नेपल सरकरले नेपल राजपत्रम सूचन प्रकाशन गरी तोकेको क्षेत्रम तोकेको मितिदेखि प्ररम्भ हुनेछ" भन्ने व्यवस्थ रहेको छ। यस प्रवधन अनुसर मिति २०६०/१/८ को नेपल राजपत्रम प्रकाशित सूचन अनुसर हेटौड नगरपलिक क्षेत्रम २०६० वैशाख १ गतेदेखि ये ऐन प्ररम्भ हुने गरी तोकिएको देखिन्छ। से वहेक देशक अन्य क्षेत्रम उक्त ऐन लगु गरिएको देखिदैन।

निर्माण गर्दा तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुने व्यवस्था गर्नुको तात्पर्य सो ऐनलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन गर्नु पर्ने पूर्व तयारी वा व्यवस्थापन प्रवन्धका लागि सरकारलाई समयको केही लचकता प्रदान गर्नुसम्म हो । यस्तो प्रावधानको तात्पर्य अनन्तकालसम्म ऐन नै लागु नगर्दा पनि हुन्छ भन्ने अवश्य होइन । यो पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५ लागु हुन सक्ने पूर्वाधारहरु यथासम्भव छिटै तयार गरी, गर्न लगाई ऐन लागु गर्नु भनी अधिवक्ता भोजराज ऐरले दायर गर्नु भएको रिट निवेदनका सन्दर्भमा यस अदालतवाट २०६२ सालमा नै विपक्षीहरुका नाउँमा निर्देशात्मक आदेश जारी भएको देखिन्छ ।[24] दश वर्ष भन्दा पहिले जारी गरिएको उक्त आदेशमा ऐन लागु गर्ने सम्बन्धमा निम्न व्यहोरा समेत उल्लेख भएको छः

"विधायिकाले सर्वसाधारण जनताको हितका लागि निश्चित उद्देश्य परिपूर्ति गर्ने मनशाय राखी ऐन बनाउदै जाने र कार्यपालिकाव्दारा सोही ऐनले ऐन लागु अर्थात प्रारम्भ हुने मितिका सम्बन्धमा गरेको व्यवस्थाको आडमा लामो समयसम्म मौनता देखाई सो ऐन लागु गर्ने तर्फ तत्परता नदेखाउने हो भने उक्त ऐनको उद्देश्य नै निष्प्रयोजन भई मानवीय सम्वेदनशील विषयहरुमा अस्तव्यस्तताको स्थिति समेत श्रृजना हुन सक्छ । विधायिकाले कानून बनाई जारी गरिसकेपछि सो कानून एकै पटक लागु हुन नसक्ने स्थितिको रहेछ भने पनि कार्यपालिकाले चरणबध्द रुपमा लागु गर्ने तर्फ कार्य-योजना बनाई सो कानून आवश्यकता अनुरुप लागु गर्दै जानु पर्दछ, अनी मात्र ऐनको उद्देश्य परिपूर्ति भएको मान्न मिल्छ" ।

66. यस प्रकार विधायिकावाट १७ वर्ष पहिले निर्माण भएको ऐन लागु गर्ने सम्बन्धमा यस अदालतबाट १० बर्ष पहिले जारी भएको आदेश अनुसार अहिलेसम्म पनि ऐन कार्यान्वयनमा नल्याइनु विडम्बनापूर्ण र दुर्भाग्यपूर्ण अवस्था हो । यो अवस्था कुनै पनि लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाका लागि शोभनीय मान्न सकिदैन । विधायिकाले ऐनको माध्यमबाट तथा न्यायपालिकाले फैसला/आदेशको माध्यमबाट निर्देश गरेको विषयलाई सरकारले अन्देखा गर्नुलाई उतरदायित्व वा जवाफदेहिता निर्वाह गरेको भनी मान्न पनि मिल्दैन । लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ता नेपाल सरकारका निकायहरुको लिखित जवाफ हेर्दा प्रचलित कानूनी

24 [illegible] ने.का.प. २०६२, नि.नं. ७५२२, [illegible] - ४३५

व्यवस्था एवम् जनहीतका दृष्टिले गर्नु पर्ने कार्यहरु सम्वन्धमा सचेष्ट रहेको भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ, तर कार्यान्वयन तहका ठोस एवम् परिणाममुखी काम भएका कुनै उल्लेखनीय तथ्य र तथ्यांङ्क प्रस्तुत गर्न सकेको पाइएन । यस प्रकारका आधारहीन जवाफवाट अदालत सन्तुष्ट हुने अवस्था रहदैन । यस पक्षमा नेपाल सरकारका सम्बध्द निकायहरुको तत्काल गम्भीर ध्यानाकर्षण हुन वाञ्छनीय देखिएको छ ।

67. खाध ऐन, २०२३ को दफा २(ख) र (ग) ले क्रमशः "दुषित खाध पदार्थ" र "न्यूनस्तरको खाध पदार्थ"को परिभाषा गर्दा पशु पन्छीवाट बनेको पदार्थलाई पनि समावेश गरेको छ । सोही ऐनको दफा ३ मा "कुनै व्यक्तिले दुषित खाध पदार्थ वा न्यूनस्तरको खाध पदार्थको उत्पादन, विक्री वितरण, निकासी वा पैठारी गर्न वा सोमध्ये कुनै कामका लागि त्यस्तो खाध पदार्थ राख्न हुदैन" भन्ने व्यवस्था रहेको छ । उक्त प्रावधान विपरित कार्य गर्ने व्यक्तिलाई कैद तथा जरिवाना समेत हुने गरी दण्डनीय घोषित गरिएको देखिन्छ । तर गढीमाई मेलाका क्रममा वली दिइने पशुको मासु सम्वन्धमा उल्लेखित खाध ऐनमा रहेको प्रावधानलाई प्रयोगमा ल्याइएको स्थिति देखा परेन । परिणामतः आम जनसमुदायको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परेको/पर्ने अवस्था कायम रहेको देखिन्छ । यसवाट वातावरणीय सन्तुलनमा समेत नकारात्मक असर पर्ने अवस्था रहेको कुरा स्वभाविक रुपमा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

68. *"स्वच्छ स्वास्थ्य वातावरण जीवनको समग्रताको अंङ्ग भएकोले जीउने अधिकार भित्र स्वच्छ स्वस्थ्य वातावरणको हक पनि अन्तरभूत हुन्छ"* भन्दै जीवनको अधिकार (Right to life) भित्र स्वच्छ वातावरणमा वाँच्न पाउने अधिकार पनि अन्तरनिहित रहेको छ भनी यस अदालतवाट गोदावरी मार्वलको विवादमा सिध्दान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ ।[25] यसपछी पनि कतिपय विवादका सन्दर्भमा यस अदालतवाट पटक-पटक व्याख्या भई बाँच्न पाउने मौलिक हक भित्र स्वच्छ वातावरणमा वाँच्न पाउने हक पनि समावेश भएको छ भन्ने सिध्दान्त कायम भएको देखिन्छ । स्वच्छ वातावरणमा वाँच्न पाउने कुरालाई संविधानले मौलिक हक भनी प्रष्ट रुपमा उल्लेख नगरेको अवस्थामा पनि अदालतले यसलाई मौलिक हककै रुपमा हेरेको थियो । हाल प्रचलित नेपालको संविधानको धारा ३० को उपधारा (१) मा नै "प्रत्येक

25 [illegible] ने.का.प. २०५२, पृ. १६९
[illegible] ,

नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा वाँच्न पाउने हक हुनेछ” भनी उल्लेख भएको छ । धारा ३० को उपधारा (२) ले “वातावरणीय प्रदुषण वा ह्रासवाट हुने क्षेतिवापत पीडितलाई प्रदुषकवाट कानून वमोजिम क्षेतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ । वास्तवमा वाँच्न पाउने हकभित्र सम्मान र प्रतिष्ठापूर्ण स्वस्थ जीवन जीउन पाउने हक समेत अन्तरनिहित रहेको छ । वाँच्न पाउने हकलाई केवल पशुवत अस्तित्व (animal existence) को रुपमा बुझ्ने गरिएको पुरातन अवधारणाको अव कुनै कानूनी र व्यवहारिक महत्व छैन । वस्तुतः स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा वाँच्न पाउने कुरा संविधानव्दारा प्रत्याभूत मौलिक हक भएकाले यो हकको संरक्षण र प्रचलनका लागि राज्यका तर्फवाट आवश्यक प्रवन्ध गरिनु अनिवार्य र वाञ्छनीय देखिन्छ । यो हक प्रचलनका लागि रचनात्मक भूमिका निर्वाह गर्नु यस अदालतको समेत दायित्व वन्दछ । तसर्थ, गढीमाई मेलाका क्रममा हुने गरेको वातावरणीय प्रदुषण नियन्त्रण गरी स्वस्थ्य र स्वच्छ वातावरण कायम राख्न वली दिइएका पशु पन्छीको मासु लगायतका पदार्थको उचित व्यवस्थापन गर्न, मासुको गुणस्तर निर्धारण, परीक्षण र नियन्त्रण गर्न, पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५ लागु गर्न, तथा गढीमाई मन्दीर र आसपासका क्षेत्रमा स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण कायम गर्न तथा वली दिइएका पशुको रगत, मासु, छाला लगायत अन्य कारणवाट स्थानीय जनस्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन आवश्यक प्रवन्ध मिलाउनु भनी विपक्षीहरुका नाउँमा आदेश जारी गर्नु आवश्यक देखिन आयो ।

69. <u>**जारी गरिएको रिट आदेशः**</u>

माथि विवेचित आधार र कारणहरुवाट पशु वली दिने प्रथामा नियन्त्रण कायम गर्न, पशु वलीको कारणवाट स्थानीय वातावरण र जन-स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन, पशु पन्छी उपर निर्दयी, बर्बर वा क्रुर व्यवहार हुन नदिन देहाय बमोजिम गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरुका नाउँमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) सपठित नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२) र (३) वमोजिम देहाय वमोजिमको आदेश जारी गरिएको छः

1. **निर्देशात्मक आदेशः**

धार्मिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, पर्यावरणीय, नैतिक वा तार्किक, कुनै पनि दृष्टिले विचार गर्दा वली-प्रथा कायम रहनु उचित होइन । अन्ततः वली दिने प्रथा बन्द गरिनु पर्दछ । तर, सुधार र परिवर्तनका हाम्रा प्रयासहरु व्यवस्थित हुनु पर्दछ; सामाजिक संरचनालाई खलबल्याउने किसिमको हुन हुदैन । वली-प्रथा रोकिनु पर्ने भए तापनि सामाजिक सन्दर्भ तथा साँस्कृतिक यथार्थलाई नहेरी लामो समयदेखी समाजमा प्रचलनमा रहेको वली-प्रथामा तत्काल रोक लगाउनु भनी अहिले नै परमादेशको आदेश जारी गर्नु मनासिव देखिएन । वस्तुतः वली-प्रथा रोक्न वाञ्छनीय देखिएको र यसका लागि प्रचलित सामाजिक एवम् सांस्कृतिक मान्यताहरुलाई पनि यथोचित रुपमा सम्वोधन गर्न आवश्यक देखिएको हुदा **वली दिने कार्य रोक्न वा बन्द गर्नका लागि देहाय बमोजिमको कार्य गर्नु गराउनु** भनी विपक्षी मध्येको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, गृह मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, कृषि विकाश मन्त्रालय, पशु क्वारेण्टाइन कार्यालय लगायत नेपाल सरकारका सम्बध्द मन्त्रालय एवम् कार्यालयहरु समेतका नाउँमा देहाय वमोजिमको निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छः

क. सामाजिक संरचना र सन्दर्भ, मानिसको आस्था, साँस्कृतिक मान्यता आदि विविध पक्षलाई सम्वोधन गरी निश्चित समयसीमा भित्र पशु वली दिने प्रथा समाप्त गर्न (बन्द गर्न) रणनीतिक योजना तथा कार्यक्रम तयार गरी चरणबध्द रुपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनु र पशु वली-प्रथाको अन्त्य गर्ने गरी आवश्यक कानून निर्माण गर्ने प्रवन्ध समेत मिलाउनु भनी निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ ।

ख. उपरोक्त अनुसार वली-प्रथा रोक्नका लागि व्यापक रुपमा जनचेतना अभिबृध्दि गर्ने, गराउने कार्य सञ्चालन गर्नु तथा निश्चित समयसीमा तोकी वली-प्रथाको अन्त गरिने सूचना/सन्देश प्रचार प्रसार गर्नु गराउनु भनी निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ ।

ग. उपरोक्त अनुसार वली दिने कार्य बन्द हुने अवस्थासम्मका लागि दिन-प्रतिदिन बढ्दै गएको वली दिने कार्यमा नियन्त्रण कायम गरी क्रमिक रुपमा यसको मात्रा घटाउदै लैजाने उपाय स्वरुप वली दिनेवाट संस्थागत रुपमा आकर्षक दस्तुर असुल गर्ने,

प्रकृयागत शर्तहरु निर्धारण गर्ने, वली दिन पाउने अधिकतम पशु संख्या निर्धारण गर्ने, वली दिने पशुको अधिकतम र न्यूनतम उमेर निर्धारण गर्ने, अस्वस्थ वा विरामी पशु पन्छीलाई वली दिन नपाउने, खुल्ला ठाउँमा सार्वजनिक तवरबाट वली नदिने जस्ता आवश्यक र उपयुक्त शर्तहरु निर्धारण गरी, निरोधात्मक उपायहरु अपनाई वली दिने कुरालाई निरुत्साहित गर्दै लैजानु भनी निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ ।

घ. पशु अधिकारलाई कानूनी रुपमा परिभाषित गरी पशु-पन्छी उपरका सवै प्रकारका निर्दयी व्यवहारमा नियन्त्रण कायम गर्न वाञ्छनीय भएकाले पशु अधिकारको प्रत्याभूति दिन, पशु कल्याणको प्रवन्ध गर्न र नेपाली समाजमा पशु पन्छी उपर हुने गरेका सवै प्रकारका क्रुर, बर्बर, निर्दयी वा अमानवीय व्यवहारलाई दण्डनीय घोषित गर्न अन्य मुलुकका प्रचलन समेतको अध्ययन गरी हाम्रो सामाजिक सन्दर्भ अनुकूल उपयुक्त कानून निर्माण गर्ने प्रकृया अविलम्व अगाडी बढाउनु भनी निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ ।

2. परमादेशको आदेशः

पशु वली दिने प्रचलन बन्द गर्ने सम्बन्धमा ***निर्देशात्मक आदेश जारी गर्दा माथि उल्लेख गरिएका कुराहरुको सर्वमान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी*** देहायका विषयमा देहाय बमोजिम गर्न गराउन विपक्षीहरुका नाउँमा यो परमादेशको आदेश जारी गरिएको छः

क. वली दिने क्रममा वा वलीका लागि पशु पन्छीको ओसारपसार गर्दा तथा अन्य क्रियाकलापका सन्दर्भमा पशु पन्छी उपर क्रुर, बर्बर, निर्दयी व्यबहार हुन नदिने प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउन पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा २७ वमोजिमको समिति तत्काल गठन गर्ने लगायत अन्य जो चाहिने थप संन्यन्त्र खडा गरी कार्य सञ्चालन गर्नु, गराउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिएको छ ।

ख. विधायिकावाट १७ वर्ष पहिले निर्माण भएको पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५ लागु गर्ने सम्बन्धमा यस अदालतबाट १० बर्ष पहिले निर्देशात्मक आदेश जारी भएकोमा अहिलेसम्म पनि उक्त ऐन प्रारम्भ गर्ने तर्फ सम्वेदनशीलता नअपनाई

उदासिनता कायम राखिएको विडम्वनापूर्ण अवस्था देखिन आएकाले अव यस सम्बन्धमा जे जो व्यवस्था मिलाउनु पर्छ मिलाई; उक्त ऐनमा कुनै सुधार गर्नु पर्ने भए गरी; सो ऐनलाई अविलम्व पूर्ण कार्यान्वयनमा ल्याउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिएको छ ।

ग. पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ बमोजिम विदेशवाट पैठारी गरिने पशुको क्वारेण्टाइन परीक्षण गर्ने तथा प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने समेतका कार्यलाई अनिवार्य, भरपर्दो र प्रभावकारी तुल्याउनु; यसका लागि आवश्यक नाकाहरुमा क्वारेण्टाइन चेकपोष्ट खडा गर्ने लगायत आवश्यक नियमनकारी सन्यन्त्र खडा गरी चुस्त सेवा उपलव्ध हुने व्यवस्था मिलाउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिएको छ ।

घ. गढीमाई मेलाका क्रममा हुने गरेको वातावरणीय प्रदुषण नियन्त्रण गरी स्वस्थ र स्वच्छ वातावरण कायम राख्न वली दिइएका पशु पन्छीको मासु लगायतका पदार्थको उचित व्यवस्थापन गर्नु, मासुको गुणस्तर निर्धारण, परीक्षण र नियन्त्रण गर्नु, तथा गढीमाई मन्दीर र आसपासका क्षेत्रमा स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण कायम गर्न तथा वली दिइएका पशुको रगत, मासु, छाला लगायत अन्य कारणवाट स्थानीय जनस्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन आवश्यक प्रवन्ध मिलाउनु भनी विपक्षीहरुका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिएको छ ।

ङ. पशु-वली दिने, दिलाउने कार्यमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा प्रोत्साहन वा सहयोग पुग्ने गरी सरकारको तर्फवाट कुनै कार्य नगरी त्यस्तो कार्यलाई निरुत्साहित गर्नु, गराउनु भनी विपक्षीहरुका नाउमा परमादेशको आदेश जारी गरिएको छ ।

70. यो आदेशको कार्यान्वयन स्थिति सम्वन्धमा आवधिक रुपमा अनुगमन गर्न र पूर्ण कार्यान्वयनको अवस्था सुनिश्चित गर्न, गराउन यस अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखालाई यसै आदेशव्दारा निर्देश गरिएको छ ।

71. यो आदेशको एकप्रति आवश्यक जानकारी र कारवाहीको लागि यस अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखालाई र एकप्रति प्रतिलिपि विपक्षीहरुको जानकारीका लागि

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई दिनु । अरु नियमानुसार गरी मिसिल अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।

(ईश्वर प्रसाद खतिवडा)
न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छुः
(अनिलकुमार सिन्हा)
न्यायाधीश

इजलास अधिकृत:- यमप्रसाद बास्कोटा
कम्प्युटर गर्ने:- मन्जिता ढुंगाना
इति सम्वत् २०७३ साल श्रावण महिना २० गते रोज ५ शुभम् .... ।